

JULIUSZ SIENKIEWICZ

**CHARAKTERYSTYKA
BUDOWNICTWA
LUDOWEGO
W PASIE
NADMORSKIM**

1871

NEW YORK
JANUARY 1871
CITY
NEW YORK

MUZEUM OKRĘGOWE W KOSZALINIE

JULIUSZ SIENKIEWICZ

CHARAKTERYSTYKA
BUDOWNICTWA LUDOWEGO
W PASIE NADMORSKIM

PROF. DR. JOZEF BURSTA

Studium naukowo-etnograficzne

BARBARA BĄGINSKA, URSZULA DAŁSKA-SIENKIEWICZ,
EDYTA HELDER, ANNA MOSIEWICZ,
BARBARA SANKO, GRZEGORZ SOŁECKI

WŁODZIMIERA KOLK

KOSZALIN 1976

Redaktor

TADEUSZ GASZTOLD

Sekretarz wydawnictwa

ROMUALDA LACHOWICZ

Recenzent

PROF. DR JÓZEF BURSZA

Materiał ilustracyjny wykonali:

BARBARA BAGIŃSKA, URSZULA DALSKA-SIENKIEWICZ,
ZDZISŁAW HEJGER, ANNA MOSIEWICZ,
BARBARA SAŃKO, GRZEGORZ SOLECKI

Projekt okładki

WŁODZIMIERA KOLK

Druk: Prasowe Zakłady Graficzne RSW „Prasa-Książka-Ruch” w Koszalinie.
Zam. D-233. Format B-5. Ark. wyd. 7,0. Ark. druk. 6,0. Nakład 500 A-12. Cena 30 zł

CHARAKTERYSTYKA BUDOWNICTWA LUDOWEGO
W PASIE NADMORSKIM

MUZEUM OKRĘGOWE W KOSZALINIE

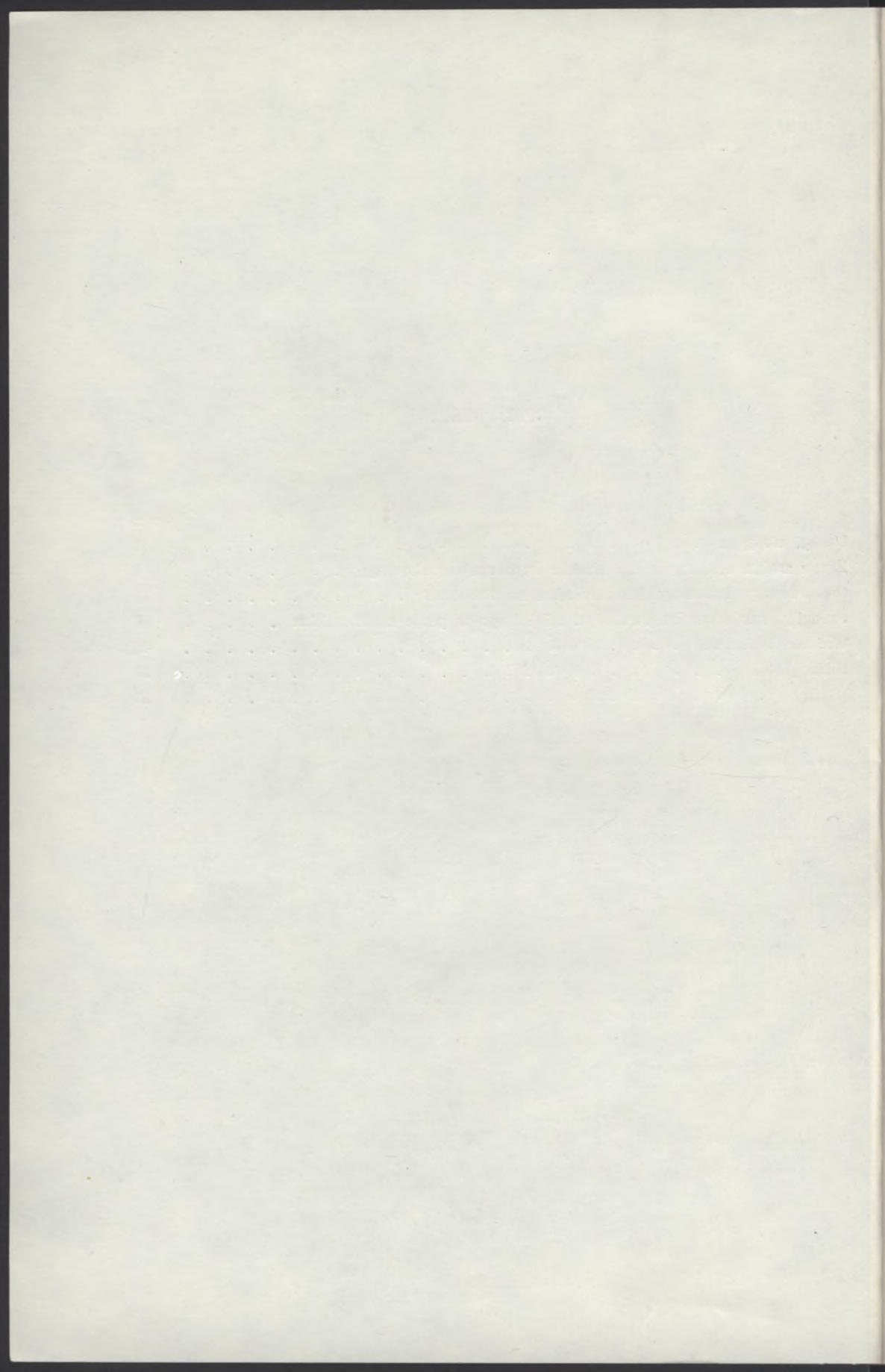
Seria wydawnictw monograficznych

nr 3

WYDZIAŁ HISTORII I ETNOLOGII
MUSEUM OKRĘGOWE W KOSZALINIE

SPIS TREŚCI

	str.
Uwagi wstępne	7
Zarys zmian etnicznych na terenie Pomorza Środkowego	9
Pierwowzory ludowego budownictwa na Pomorzu	11
Przegląd zabytków budownictwa wiejskiego w pasie nadmorskim	14
Wnioski końcowe	49
Bibliografia	55
Ryciny	57

UWAGI WSTĘPNE

Niniejsze studium powstało w wyniku prac inwentaryzacyjnych i dokumentacyjnych, wykonanych na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Koszalinie. Inwentaryzacje zabytkowego budownictwa ludowego prowadzone były powiatami. Do tej pory zinwentaryzowano były powiaty: Kołobrzeg, Koszalin, Bytów, Miastko i częściowo Sławno. Zebrany materiał pozwala stwierdzić, że najbardziej interesujące budownictwo występuje tam, gdzie istnieją lub do końca XIX wieku istniały autochtoniczne grupy ludności słowiańskiej, pomorskiej, gdzie jeszcze występuje budownictwo zrębowe (Bytowskie, Miasteckie i Człuchowskie). Pod względem form bardzo ciekawie przedstawia się budownictwo w pasie nadmorskim. Zróżnicowanie na tym terenie wyraża się zarówno w kształcie zagród jak i w typie domów. Przetrwało tu wiele archaicznych rozwiązań formalnych i konstrukcyjnych. Ponadto stosunki etniczne w pasie nadmorskim do 1945 roku tworzyły bardzo złożony obraz. Obok obszarów z dawną zgermanizowanych (dawne powiaty: kołobrzegi, wschodnie połacie koszalińskiego i cały sławieński) istniały wsie, w których jeszcze u progu XX wieku zachowała się rdzenna ludność Słowian pomorskich (Gardna, Smołdzino, Kluki). Wreszcie we wsiach wokół jeziora Jamno występowała tzw. grupa jamneńska, która powstała przez nawarstwienie się elementów holenderskich na rdzenną kulturę pomorską.

Celem pracy jest dokonanie przeglądu form budownictwa na terenach przymorskich, z powiązaniem ich z typem gospodarki. Ponadto podjęta zostanie próba prześledzenia ewolucji występujących typów domów. Geneza poszczególnych form, w szczególności w powiązaniu z ich pochodzeniem etnicznym, nie będzie rozpatrywana ze względu na szczupłość źródeł i brak znajomości innych przekazów historycznych. W opracowaniu nie uwzględniono zagadnienia rozwarstwienia wsi nadmorskiej. Studium niniejsze ma za zadanie zaprezentowanie pewnych pro-

blemów badawczych i części materiałów dotyczących badań nad zagadnieniem budownictwa ludowego na Pomorzu. W ich wyniku ma powstać w przyszłości obszerna praca, w której szereg zagadnień tu nie poruszonych lub tylko zasygnalizowanych zostanie uwzględniony i poszerzony.

Zakres przestrzenny pracy obejmuje pas nadmorski od wsi Kępa nad jeziorem Resko Przymorskie do siedzib Słowińców nad jeziorem Łebsko i Gardno (ryc. 1). Szerokość pasa nie przekracza 7 km od linii morza z tym, że miejscowości położone nieco bardziej w głąb lądu usytuowane są przy jeziorach nadmorskich (Jamno, Łabusz, Kluki). Wyjątek stanowi wieś Krupy, gm. Darłowo, dawny pow. Sławno, położona w odległości około 20 km od morza, która została uwzględniona z racji bardzo interesującego budownictwa, zbliżonego w formie do nieistniejących relikwów architektury ludowej grupy jamneńskiej.

Ze względu na mocno przetrzebioną substancję zabytkową, prezentację nadmorskiego budownictwa nie ograniczono do istniejących obiektów, lecz sięgnięto do literatury niemieckiej i polskiej, omawiającej budownictwo na tych terenach oraz do archiwalnych zdjęć, wykonanych głównie w okresie międzywojennym, pochodzących z archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku. Z literatury niemieckiej korzystano głównie z opisów, rysunków i zdjęć pomijając na ogół interpretację typologiczną poszczególnych autorów. Literatura polska, tyżająca przedmiot, była pomocną przy opisie nie istniejących już obiektów oraz do skonfrontowania własnych wniosków.

Autor prowadził badania w 11 miejscowościach, z których zaprezentował 29 obiektów. Poza opisami dla każdego obiektu wykonano rzut przyziemia, przekrój poprzeczny, plan zagrody i jedno lub dwa zdjęcia budynku. Poza materiałami własnymi zaprezentowano nie istniejące już obiekty, których rzuty przyziemia, przekroje i widoki elewacji znalazł autor w atlasie „*Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten*”, Drezno 1906 (karty tyżające Pomorza). Ryciny te dotyczą 11 obiektów z 3 miejscowości. Stronę werbalną dla tych obiektów oparto na analizie materiału ilustracyjnego. Ponadto opisano 5 chałup na podstawie analizy zdjęć archiwalnych, załączonych do niniejszej pracy. Obiekty te pochodzą z trzech wsi. W sumie zaprezentowano 45 budynków w tym 26 chałup i 19 budynków gospodarczych z 17 miejscowości.

Właściwy przegląd budownictwa ludowego w pasie nadmorskim poprzedzają dane tyżające zmian etnicznych na tym terenie oraz omówienie typów domów, które — zdaniem autora — mogły zadecydować o występujących na Pomorzu formach budownictwa z XVIII i XIX wieku. Problemy te są w niniejszej pracy ledwie zasygnalizowane i nie pretendują do wyczerpania zagadnienia. Ze znanej i dostępnej autorowi

literatury wybrano informacje, które nie mogą budzić wątpliwości. Ich zamieszczenie wydaje się konieczne dla zrozumienia pewnej odrębności i zróżnicowania form architektury ludowej Pomorza.

Rysunki i zdjęcia archiwalne zostały wykonane w początkach XX wieku i w okresie międzywojennym i tyczą budownictwa z XVIII i początku XIX wieku. Z badań własnych autora, prowadzonych w latach 1971—1975, starano się zaprezentować zabytki liczące najmniej 100 lat. Przeważnie wybierano obiekty z pierwszej połowy ubiegłego stulecia i starsze. W sumie zebrany materiał daje obraz typów domów i zagród z końca XVIII do połowy XIX stulecia.

Oczywiście nie jest to obraz pełny. Brakuje tutaj odpowiedzi na pytanie, jakie w owym czasie domy i zagrody przeważały w pejzażu kulturowym wsi nadmorskiej.

ZARYS ZMIAN ETNICZNYCH NA TERENIE POMORZA ŚRODKOWEGO

Na różnorodność budownictwa ludowego miały duży wpływ stosunki etniczne i polityczne. Napływ osadników niemieckich oraz polityka wyznawania ludności rodzimej prowadziły do powolnej germanizacji ludności Pomorza w ciągu wieków. Wraz z germanizacją następowały zmiany kulturowe.

Najlepszym sprawdzianem żywotności rodzimej mowy na danym terenie jest utrzymywanie się nabożeństw i kazań odprawianych w tym języku. Wprowadzenie języka niemieckiego do kazań nie jest jednoznaczne z zupełnym zanikiem słowiańskiej mowy, gdyż kościół protestancki będąc zaangażowany w politykę germanizacyjną, niejednokrotnie wprowadzał nabożeństwa niemieckie wbrew woli większości parafian¹ (poza Bytowskiem całe Pomorze było wyznania protestanckiego). Jednocześnie

¹ W latach 90-tych XIX w. mimo oporu ludności wprowadzono katechizację i kazania w języku niemieckim w Budowie, Rowach i Objeździe (K. Ślaski, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim w rozwoju dziejowym*, Poznań 1954, s. 207).

utrzymywanie się czy zanik rodzimej mowy nie świadczy o zaniku słowiańskich pierwiastków w kulturze, a zwłaszcza w budownictwie, gdzie istnieć mogą elementy, które bądź zgermanizowana ludność dalej kontynuowała, bądź zostały przejęte przez osadników niemieckich. Tym niemniej tam, gdzie utrzymywała się mowa słowiańska, elementy rodzime zachowały się liczniej (Krajniacy Złotowscy, Słowińcy, Kaszubi bytowscy). Do końca XVI wieku ludność wiejska Pomorza Środkowego używała wyłącznie języka kaszubskiego. W 1608 roku szlachta kaszubska w Słupsku musiała mieć tekst przysięgi lennej spisany w języku polskim, gdyż nie znała niemieckiego². Na ziemi kołobrzeskiej ludność wiejska zachowała język rodzimy do połowy XVI wieku³. Na terenie byłego powiatu koszalińskiego ośrodkiem dawnej ludności pomorskiej do XVII wieku były okolice jeziora Jamno. Ciekawy był podział na okręgi, dokonany przez władze kościelne w XIX wieku na terenie Pomorza Środkowego⁴. Okręg I — parafie na zachód od Słupska, które zostały uznane przez władze kościelne za zupełnie zniemczone i nazwane „circus teutonicus”. Okręg II — na południowy wschód od Słupska, obejmujący parafie Łupawa, Mikorowo, Nożyno, Kołczygłowy, Cetyń. Miały one częściowo obrządek polski i nazwano je „circus teutonicus et vandalicus”. Natomiast okręg III, obejmujący parafie na północ od linii Słowięcino, Damno, Objazda, władze kościelne nazwały „circus vandalicus” i tam odprawiały się nabożeństwa tylko po polsku. Ten stan rzeczy dotrwał do połowy XIX wieku. Natomiast około 1900 roku zachodnią granicę języka „wendyjskiego” stanowiła linia od brzegu jeziora Gardno przez Wrzeście, Dobieszewo, Kołczygłowy i obejmowała całą ziemię bytowską⁵. Z końcem XIX wieku tylko niewielka część Słowińców nad jeziorami Gardno i Łebsko pamiętała mowę rodzimą, posługując się na codzień językiem niemieckim⁶.

Z powyższych danych wynika, iż na Pomorzu najdłużej utrzymywała się ludność kaszubska w swej odrębności narodowej we wsiach położonych nad nadmorskimi jeziorami, na bagnistych terenach, w izolacji od większych miast jak: Słupsk, Sławno, Koszalin i większych portów — Ustka, Darłowo, Kołobrzeg. Przykład stanowi tu grupa sł-

² Kazimierz Ślaski, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim...* op. cit., s. 160.

³ Kazimierz Ślaski, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim...* op. cit., s. 133.

⁴ Kazimierz Ślaski, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim...* op. cit., s. 175.

⁵ Kazimierz Ślaski, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim...* op. cit., s. 217.

⁶ Kazimierz Ślaski, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim...* op. cit., s. 244.

wińska i grupa jamneńska. Tereny te bagniste i mało urodzajne nie zachęcały niemieckich osadników, którzy głównie poszukiwali ziem rolniczych lub hodowlanych. Tutaj na wąskim pasie od Ustronia aż po ostatnie sadyby Słowińców nad jeziorem Łebsko spotyka się domy odmienne od budownictwa niemieckiego⁷. Ponadto procesy germanizacji Pomorza przebiegały wolniej na terenach wschodnich. Przykładem mogą być Słowińcy, Kabatkowie i Kaszubi w Bytowskiem.

PIERWOWZORY LUDOWEGO BUDOWNICTWA NA POMORZU

Rekonstrukcja budownictwa rybackiego i przymorskiego z czasów, kiedy na Pomorzu nie rozpoczęło się jeszcze osadnictwo obce, jest niemożliwa. Odwoływanie się do przekazów archeologicznych jest zawodne, gdyż zawierają one materiał szczątkowy. Ponadto znaleziska archeologiczne pochodzą przeważnie z czasów przedhistorycznych i z okresu wczesnego średniowiecza. Istnieje więc luka w źródłach dotyczących budownictwa chłopskiego od wieków średnich po XVI, XVII stulecie. W XVI i XVII wieku przekazy źródłowe w postaci inwentarzy czy lustracji poszczególnych wsi są zbyt skąpe, by na ich podstawie próbować dokonać rekonstrukcji budownictwa ludowego na poszczególnych terenach.

Istnieje jeden opis pierwotnej chaty słowińskiej, który zanotował Gulgowski we wsi Boleniec nad jeziorem Łebsko⁸. Był to dom wąskofrontowy, dwuwnętrzny. Ten jeden przekaz jest niewystarczający dla uznania typu domu za charakterystyczny dla budownictwa ludowego w pasie nadmorskim Pomorza w czasach, kiedy jeszcze nie działały tu wpływy obce związane z germanizacją ludności nadmorskiej i kolonizacją niemiecką na tych terenach. Jeżeli jednak przyjmiemy, że jest to pierwotna forma domu słowińskiego, a wg T. Wróblewskiego⁹ histo-

⁷ T. Wróblewski, *Etnograficzny zarys Pomorza Zachodniego* (w:) *Pomorze Zachodnie nasza ziemia ojczysta*, Poznań 1960, s. 201.

⁸ E. Gulgowski, *Das Bauernhaus in der Kaschubei* (w:) *Mitteilungen des Voreins für kaschubische Volkskunde*, R. I, 1910.

⁹ T. Wróblewski, *Etnograficzny zarys... op. cit.*, s. 200.

ryczne siedziby Słowińców sięgały aż do ujścia rzeki Parsęty, możemy domniemać, że takie formy domów mogły niegdyś istnieć na całym terenie historycznego zasiedlenia Słowińców.

W wieku XVI i XVII rozpoczyna się coraz większy napływ ludności niemieckiej. Osadnicy przynieśli z sobą własne formy budownictwa. Najbardziej różniącym się od architektury rodzimej był wąskofrontowy dom-zagroda, w literaturze niemieckiej określany jako typ dolnosaski. W swej klasycznej postaci jest to duża budowla o szerokich wrotach w ścianie szczytowej. Wrota te wiodły do obszernej, wjazdnej sieni — klepiska, która pełniła rolę podwórza. Stanowiła ona oś wzdłużną domu. Po obu stronach sieni mieściły się pomieszczenia dla inwentarza. Tył domostwa zajmowała część mieszkalna. Całość krył wąski, czterospadowy dach. Dom ten stanowił całą zagrodę¹⁰. Według Pesslera¹¹ wschodni zasięg domu saskiego w czystej postaci nie przekracza rzeki Wkry. Na wschód od tej rzeki można spotkać jedynie formy mieszane. Dom ten tak zdecydowanie różnił się od budownictwa miejscowego, iż jego cechy w poszczególnych przykładach na terenie Pomorza są stosunkowo łatwo czytelne.

Wydaje się, że z wpływami niemieckimi można też wiązać zagrodę zamkniętą z budynkiem bramnym (Torhaus). Pozostałe budynki gospodarskie tworzą z budynkiem bramnym literę U, często łącząc się z nim narożnikami. Budynek mieszkalny zamyka zwykle zagrodę od tyłu, pierwotnie stał najczęściej szczytem do budynku bramnego (Sarbinowo, Krupy). Budynki inwentarskie są najczęściej dwupoziomowe, zaopatrzone w galerijkę zapewniającą komunikację między pomieszczeniami drugiej kondygnacji. Warto tu wspomnieć, że zamknięte zagrody z budynkiem bramnym można było spotkać u drobnej szlachty mazowieckiej. W związku z tym, iż liczniej występują one na zachodnich terenach Pomorza w dawnych pow. kamieńskim, szczecińskim, gryfickim a następnie dość licznie w sławieńskim, na terenie pow. słupskiego zaś zanikają, należy ten typ zagrody łączyć z wpływami niemieckimi.

Trzeci typ domu badacze niemieccy łączyli z zagrodą frankońską. Jest to dom symetrycznie dwuizbowy, sytuowany szczytem do drogi. Zabudowania otaczają podwórze z trzech stron. Budynek inwentarski usytuowany jest naprzeciw chałupy, stodoła zamyka podwórze od tyłu. Zagroda tworzy literę U otwartą od strony drogi, od której odgradza ją płot z wrotami wjazdowymi. Typ chałupy symetrycznie dwuizbowy i niejednokrotnie podobny układ budynków w zagrodzie występuje

¹⁰ G. Wolf, *Das norddeutsche Dorf*, München 1923, s. 58.

¹¹ W. Pessler, *Die geographische Verbreitung des altsächsischen Bauernhauses in Pommern*, (w:) Globus, t. 90, 1906, s. 357.

szeroko, jak podaje Puszet¹², na ziemiach Polski — na Mazowszu, w Łódzkiem, Lubelskiem, Krakowskiem, Kieleckiem i na terenie Wielkopolski, gdzie jednak reprezentuje budownictwo nowsze.

Każdy z wymienionych typów domów przechodził zmiany i modyfikacje niezależnie od wpływów obcych, w miarę zwiększania się potrzeb życiowych mieszkańców. Taką typową ewolucję przeszła dwuwnętrzna słowińska chałupa z Boleńcza nad jeziorem Łebsko; posiadała ona wejście od szczytu umieszczone asymetrycznie, które prowadziło do sieni. Za sienią znajdowała się izba zajmująca podobnie jak sień całą szerokość domu z paleniskiem pośrodku izby. Jej ewolucję przedstawia kur-na chałupa opisana przez Tetznera¹³ z Kluk Żeleskich. Plan chałupy zbliżony był do kwadratu. Wejście umieszczone w ścianie szczytowej asymetrycznie przy prawym narożniku. Prowadziło ono do małej sionki, za którą położona była niewielka kuchnia z wnęką do gotowania. W lewym rogu, przy drzwiach z sieni prowadziło wejście do kwadratowej niemal izby, za którą położona była komora. Izba i komora komunikowała się z kuchnią tylko przez sień.

Saski, wąskofrontowy dom-zagroda z czasem obrastał dobudówkami, mieszczącymi inwentarz i pomieszczenia stodołne. Likwidowano jednocześnie w miarę zwiększania się potrzeb użytkowników pomieszczenia inwentarskie na rzecz izb mieszkalnych. Ostatecznie chałupa saska przekształcała się w całości w budynek mieszkalny i zyskuje normalne obejście z budynkami gospodarskimi. Często tworzy on zagrodę zamkniętą, jak to ma miejsce do dziś w Krupach. Najmniejsze zmiany zachodziły w domu symetrycznie dwuizbowym zagrody frankońskiej. Chałupa zyskuje z czasem drugi trakt i niejednokrotnie zmienia w obejściu swoje położenie.

Jest rzeczą oczywistą, że zmiany zachodziły nie tylko w obrębie jednego typu, ale wytwarzały się formy mieszane, reprezentujące różne typy domów.

¹² L. Puszet, *Studia nad polskim budownictwem drewnianym*, cz. I. Chata, Kraków 1905, s. 20 i 24.

¹³ F. Tetzner, *Die Slawen in Deutschland*, Braunschweig 1902, s. 409.

PRZEGLĄD ZABYTEKÓW BUDOWNICTWA WIEJSKIEGO W PASIE NADMORSKIM

Opis zabytkowego budownictwa nie jest przedstawiony chronologicznie. Obiekty zarówno zarejestrowane w terenie jak i znane z literatury i reprodukcji nie zawsze są datowane. W wypadku obiektu znanego z autopsji datowanie jest utrudnione, gdyż archaiczność formy nie zawsze jest jednoznaczna z wiekiem budynku, a stan jego zachowania jest tak zależny od warunków zewnętrznych (opieka użytkowników, narażanie na czynniki atmosferyczne itd.), iż kierowanie się tym kryterium w określaniu dawności budowli jest bardzo ryzykowne. Podobnie ma się rzecz z obiektami znanymi z literatury, zwłaszcza, iż nie zawsze wiadomo, kiedy dana fotografia czy rysunek została wykonana. Wobec tego zdecydowano się na przedstawienie obiektów w układzie przestrzennym. Kolejność prezentacji rozpoczyna się miejscowościami od zachodu na wschód. Układ taki łatwiej pozwoli ustalić trwałość lub zanikanie elementów rodzimych w budownictwie nadmorskim. Jeżeli w danej wsi nadmorskiej lub przymorskiej nie stwierdzono w trakcie badań własnych wartościowych obiektów, uzupełniano w miarę możliwości opis budownictwa danymi z literatury, na podstawie załączonych do niniejszej pracy przekrojów i rzutów, reprodukowanych z kart atlasu „*Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten*”¹⁴. Materiały te tyczą miejscowości Kępa, Ustronie Morskie, Jamno i Wicie. Dla wszystkich znanych z tej publikacji obiektów posiadamy przynajmniej rzut przyziemia, a nierzadko przekrój poprzeczny lub wzdłużny. Jedynie chałupa z Wicia b. pow. Sławno jest opracowana na podstawie jedynego reprodukowanego tam zdjęcia. Ponadto z dwóch miejscowości: Zalesin i Ciemino (dawny powiat Słupsk) pochodzą opisy czterech chałup, które zostały opracowane na podstawie analizy zdjęć archiwalnych, wykonanych w okresie międzywojennym, pochodzących z archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku. Każdy prezentowany obiekt jest zaopatrzony w taką dokumentację ikonograficzną, jaką autor dysponował.

W związku z brakiem danych co do istniejącego w połowie XIX wie-

¹⁴ B. Schmid, *Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten*, Atlas, Dresden, 1906, s. 36—39.

ku podziału regionalnego badanego obszaru, podzielono materiał zgodnie z dawnym powiatowym układem administracyjnym. Był on mniej więcej zgodny z podziałem administracji niemieckiej, a jest rzeczą wiadomą, iż wokół z dawna istniejących ośrodków administracji państwowej lub kościelnej wytwarzały się pewne specyficzne okręgi kulturowe. W rezultacie zastosowania takiej metody podziału prezentowanego materiału zabytkowego, można było wprowadzić krótkie omówienie występujących form budownictwa na terenie danego powiatu. W tej sytuacji podsumowanie we wnioskach końcowych dokonanych spostrzeżeń ma punkty odniesienia do poczynionych wcześniej omówień.

Zaprezentowane budownictwo z poszczególnych dawnych powiatów nie przedstawia się jednakowo co do ilości obiektów i miejscowości. Złożyło się na to kilka powodów. Stan istniejącego zabytkowego budownictwa w danym powiecie (w pasie nadmorskim, w dawnym powiecie kołobrzeskim znalazł autor jeden interesujący obiekt), nie prowadzone (pow. słupski) lub nie dokończone (pow. sławieński) prace nad inwentaryzacją zabytkowego budownictwa ludowego, wreszcie brak w literaturze opracowań dla poszczególnych terenów.

Poniżej zamieszcza się spis reprezentowanych w niniejszym opracowaniu obiektów z uwzględnieniem, na jakiej podstawie zostały omówione:

Kępa nad jeziorem Resko Przymorskie — dawny powiat Gryfice

1. Kurna chałupa rybacka — opracowano na podstawie „Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten. Drezno 1906, Pomorze, Karta 2 ryc. 1—2.
2. Chałupa kurna Treua, dom rybacko-gospodarski (Fischer und Bauer), opracowano na podstawie „Das Bauernhaus im Deutschen Reiche... op. cit., Pomorze, Karta 2, ryc. 3—4.

Grzybowo, gm. Kołobrzeg

3. Budynek mieszkalno-gospodarczy nr 28, wł. Wojciech Szczęciwilk, opracowano na podstawie badań własnych, prowadzonych w 1972 i 1975 roku.

Ustronie Morskie, gm. Ustronie Morskie

4. Dwurodzinna chałupa, wł. Holz i Marten, opracowano na podstawie „Das Bauernhaus im Deutschen Reiche”... op. cit. Pomorze, Karta 2, ryc. 13—15.
5. Dwurodzinna chałupa — wł. Warnke i Maass, opracowano na podstawie „Das Bauernhaus im Deutschen Reiche...” op. cit. Karta 2, Pomorze, ryc. 16—18.

Sarbinowo, gm. Mielno

6. Chałupa nr 2, wł. Justyna Telenga, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1972 roku.

Chłopy, gm. Mielno

7. Chałupa nr 28, wł. Stanisław Bargański, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1972 roku.

Jamno, gm. Będzino

8. Chałupa kurna z 1706 roku, wł. Nimz, opracowano na podstawie „Das Bauernhaus im Deutschen Reiche...” op. cit. Pomorze, Karta 2, ryc. 6—9.

9. Dwurodzinny dom mieszkalno-gospodarczy, opracowano na podstawie „Das Bauernhaus im Deutschen Reiche...” op. cit. Pomorze, Karta 2, ryc. 19—21.

10. Zagroda, wł. Mauke, opracowano na podstawie „Das Bauernhaus im Deutschen Reiche...” op. cit. Pomorze, Karta 2, ryc. 22—23.

Łabusz, gm. Będzino

11. Zagroda nr 6, wł. Henryk Piwoński i Edward Reszko, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1972 roku.

Osieki, gm. Sianów

12. Chałupa nr 8, wł. Bogusław Łuczak, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1972 roku.

Bielkowo, gm. Sianów

13. Chałupa nr 33, wł. Skarb Państwa, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1972 roku. ,

Wicie, gm. Darłowo

14. Chałupa rybacka, opracowano na podstawie zdjęcia reprodukowanego w „Das Bauernhaus im Deutschen Reiche...” op. cit.

Dąbki, gm. Darłowo

15. Chałupa nr 23, wł. Edward Szymczyk, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1971 i 1974 roku.

16. Chałupa nr 18, wł. Stanisław Lebioda, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1971 i 1974 roku.

17. Chałupa nr 21, wł. Anna Mielniczek, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1971 i 1974 roku.

Krupy, gm. Darłowo

18. Zagroda nr 16, wł. Antoni Szewczyk, opracowano na podstawie badań własnych, prowadzonych w 1975 i 1976 roku.

19. Zagroda nr 23, wł. Henryk Kuś, opracowano na podstawie badań własnych, prowadzonych w 1975 i 1976 roku. Wykorzystano rysunki obiektu wykonane przez Instytut Podstaw Rozwoju Architektury Politechniki Warszawskiej.

Rusinowo, gm. Postomino

20. Zagroda nr 41, wł. Franciszek Kubiak, opracowano na podstawie badań własnych, prowadzonych w 1972 roku. Wykorzystano ry-

sunki obiektu wykonane przez Instytut Podstaw Rozwoju Architektury Politechniki Warszawskiej.

Zalesin, gm. Duninowo

21. Chałupa I, opracowano na podstawie zdjęcia z archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku.
22. Chałupa II, opracowano na podstawie zdjęcia z archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku.
23. Chałupa III, opracowano na podstawie zdjęcia z archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku.

Rowy, gm. Objazda

24. Chałupa rybacka nr 17, wł. Kazimierz Piotrowski, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1972 roku.

Kluki, gm. Smołdzino

25. Zagroda rybacka nr 2, wł. Anna Kecz, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1972 i 1975 roku.
26. Zagroda nr 5, wł. Skarb Państwa, opracowano na podstawie badań własnych prowadzonych w 1972 i 1975 roku.

Cieminio, gm. Główny

27. Chałupa, opracowano na podstawie zdjęcia z archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku.

Obecnie przystępujemy do szczegółowego omawiania wyżej wymienionych obiektów. Jak zaznaczono we wstępie, obiekty prezentowane będą według dawnego podziału administracyjnego.

KOŁOBRZESKIE

Nie istniejąca wieś Kępa została uwzględniona jako uzupełnienie opisu zabytków z dawnego pow. kołobrzeskiego. Położona była nad jeziorem Resko Przymorskie, w odległości 1 km na zachód od dawnej granicy między b. pow. gryfickim i kołobrzeskim i 15 km w linii prostej od Kołobrzegu. Zachowana do dziś substancja nadmorskiego budownictwa ludowego w Kołobrzescu jest reprezentowana przez jeden obiekt w Grzybowie. Z materiałów archiwalnych zarejestrowano dwa obiekty w Ustroniu Morskim. W materiałach archiwalnych pochodzących z Kępy są reprezentowane bardzo interesujące przykłady budownictwa rybackiego, zbliżonego w formie do budownictwa zarejestrowanego w Ustroniu Morskim. Wieś Kępa położona była nad wąską zatoką jeziora. Jeszcze na przełomie XIX i XX wieku istniały tu stare, rybackie, kurne chaty¹⁵ kryte monumentalnymi czerospadowymi dachami (ryc. 2). Obok

¹⁵ B. Schmid, *Das Bauernhaus...* op. cit., s. 36—39.

domów rybackich istniały tu chałupy, których mieszkańcy poza rybołówstwem prowadzili gospodarstwa rolne. Różniły się te domy od chałup rybackich wielkością i bogatszym programem użytkowym.

1. Kurna chałupa rybacka

Wjazd do chałupy prowadził między wysuniętymi przybudówkami, przykrytymi osobnymi daszkami (ryc. 3). Daszki te od tyłu łączyły się z przednią ścianą domostwa. Tego typu przybudówki były w tej wsi często stosowane (ryc. 2). Wrota umieszczone w głębi, między przybudówkami, prowadziły do szerokiej sieni, idącej przez całą długość budynku, z dodatkowym wyjściem na tył domu. Z sieni był dostęp do wszystkich pomieszczeń w chałupie. Były dwie izby mieszkalne, jedna mieściła się w prawej wysuniętej przybudówce, druga w głębi, po przekątnej, w lewym narożniku. Przy izbie tej palił się otwarty ogień. Izba przednia była stosunkowo niewielka, natomiast tylna znacznie większa i w niej prawdopodobnie skupiało się całe życie rodzinne. W drugiej wysuniętej przybudówce znajdowała się dość obszerna obora. Przy izbie, obok ogniska znajdowało się łóżko wbudowane we wnękę. Trzy pozostałe alkowy wnekowe mieściły się naprzeciw dużej izby, po przeciwnej stronie sieni. Resztę pomieszczeń zajmowały komory, w których przechowywano zapasy. Za izbą przednią było pomieszczenie na kartofle, a za nim niewielki kurnik. Studnia mieściła się w sieni, w pobliżu ogniska. Chałupa w rzucie przyziemia mierzyła około 26 m długości i 10 m szerokości. Wysokość budynku wynosiła około 7 m. Brak na rysunku orientacji nie pozwala ustalić położenia chałupy w stosunku do stron świata.

2. Chałupa Treua

Należała do rybaka i właściciela gospodarstwa rolnego (Fischer und Bauer — ryc. 4). Była to również chałupa kurna. Ogólnie układ domostwa był podobny do wyżej opisanego. Wymiary budynku wynosiły około 24 m długości, 12 m szerokości i 8,5 m wysokości. I ta chałupa posiadała wysunięte przybudówki w szczycie z umieszczonym między nimi wjazdem, prowadzącym do obszernej sieni, typowej dla domu saskiego. Przybudówki krył wspólny dla całej chałupy dach. Sień nie przechodziła przez cały dom, ale sięgała do $\frac{2}{3}$ jego długości. Izby mieszkalne znajdowały się z tyłu domu, nie licząc izdebki dla parobka i dziewczki. I w tej chałupie, podobnie jak w opisanym wyżej domu rybackim, znajdowała się izba przednia z wydzieloną później nową kuchnią i dwie izby na końcu sieni: izba paradna i położona obok niej izba robocza

z wejściem na wprost wjazdu. W izbie tej skupiało się życie domowników. Do niej przylegało dostępne od strony sieni otwarte ognisko i dwa wnekowe łóżka. W tym samym ciągu co izba paradna, wzdłuż sieni, mieściły się, licząc od szczytu: chlew, obora, izba dla parobka. Po drugiej stronie sieni usytuowana była izba dziewczki służebnej (Magd), kurnik, spiżarnia i pomieszczenie na statki kuchenne. Pomieszczenie na ziemniaki znajdowało się koło izby mieszkalnej. Studnia mieściła się w sieni na wprost paleniska. Również i w tym przypadku brak jest orientacji o położeniu budynku w stosunku do stron świata.

Jak widzimy z powyższych opisów, rozkład obu chałup jest niemal klasycznym przykładem domu typu saskiego. Występowała tutaj obszerna, długa sień idąca przez całą lub przez $\frac{2}{3}$ długości budynku. Pomieszczenia mieszkalne i sypialne znajdowały się w głębi budynku, zaś inwentarskie w przedniej części chałupy, po obu stronach sieni. Osobliwością opisanych chałup były wysunięte przed ścianą szczytową i umieszczone symetrycznie po obu stronach wjazdu przybudówki, w których znajdowały się pomieszczenia inwentarskie.

W opisanych wyżej chałupach rybackich z Kępy trudno doszukać się elementów rodzimego budownictwa.

Grzybowo, gm. Kołobrzeg

Wieś położona 8 km na zachód od Kołobrzegu oddalona jest od morza 1,5 km. Zabudowa wsi wskazuje na rybacką gospodarkę jej mieszkańców.

3. Chałupa nr 28

Jest budynkiem mieszkalno-gospodarczym, szerokofrontowym, usytuowanym licem do drogi (ryc. 5, 6). Pod jednym dachem mieszczą się pomieszczenia mieszkalne i inwentarskie. Wymiary budynku są następujące: długość około 20 m, szerokość 9 m, wysokość około 7,5 m. Wnętrze, zarówno części mieszkalnej jak i gospodarczej, jest dwutraktowe. Ściany mają konstrukcję szachulcową, za wyjątkiem pomieszczeń inwentarskich przy szczycie wschodnim, które zostały przemurowane. Całość przykrywa dach, który od strony południowej jest naczółkowy, od północnej zaś dwuspadowy. Poszycie wykonane jest z trzciny. Część mieszkalna zajmuje stronę południowo-zachodnią chałupy i składa się z dwu izb usytuowanych przy szczycie oraz kuchni i sieni. Izba paradna posiada okna od strony południowo-wschodniej. Sień poprzeczna oddziela część mieszkalną od gospodarczej. Część gospodarcza składa się z czterech pomieszczeń: dwóch chlewów, stajni i obory mieszczącej się w trakcie

pierwszym. Pomieszczenia gospodarcze przedziela szeroki wjazd z wrotami od podwórza. Budynek został nieco przebudowany. Część pomieszczeń inwentarskich została przemurowana. W czasie tej przebudowy zmieniono drugi szczyt dachu z naczółkowego na dwuspadowy.

Według informacji uzyskanych od obecnych właścicieli, do końca wojny mieszkała w nim uboga niemiecka rodzina rybaków, którzy nie posiadali własnej łodzi i uprawiali około 2 ha ziemi. Opisana chałupa pochodzi prawdopodobnie z pierwszej połowy XIX wieku i stanowi charakterystyczny przykład budownictwa najuboższej warstwy rybackiej. Chałupa ta jest przykładem przekształconego domu szerokofrontowego opartego na schemacie symetrycznie dwudzielnym z równorzędnie rozwiniętym drugim traktem. Sień nie przedziela izb, ale część mieszkalną od inwentarskiej. Łączenie pomieszczeń mieszkalnych z inwentarskimi nie ma nic wspólnego z domem saskim, który był domem wąskofrontowym z sienią wzdłużną. Podobne łączenia pod jednym dachem pomieszczeń gospodarskich z mieszkalnymi w domu szerokofrontowym znane są z byłego powiatu słupskiego (o czym niżej) i bytowskiego — wieś Nakła nr 38, gdzie również część mieszkalna od inwentarskiej była oddzielona, ale nie sienią tylko przejazdem.

Ustronie Morskie, gm. Ustronie Morskie

Wieś rybacka położona nad samym morzem. Budownictwo zabytkowe uległo całkowitemu zniszczeniu. Obecne domy nie kontynuują dawnych tradycji budowlanych. Ze względu na wczasowy charakter wsi są to budynki murowane, wieloizbowe, typowe dla współczesnego budownictwa letniskowego.

Przykładem nie istniejącego już, charakterystycznego budownictwa rybackiego są omawiane niżej obiekty, znane autorowi wyłącznie z literatury przedmiotu.

4. Chałupa dwurodzinna Holza i Martena

Był to dom wąskofrontowy o czterospadowym dachu (ryc. 7). Wymiary budynku: długość około 16 m, szerokość 9,5 m, wysokość około 6,5 m. Podział na dwa odrębne mieszkania wyznaczała linia kalenicy dachu. Do każdego mieszkania prowadziła oddzielna sień wzdłużna z osobnym wejściem. Oba wejścia znajdowały się obok siebie, pośrodku ściany szczytowej i tworzyły jakby dwuskrzydłowe wrota. Każde ich skrzydło stanowiło oddzielne wejście do sieni, zajmującej połowę długości budynku. Obie sienie były w przodzie przewężone na korzyść przybudówek. Były to prawdopodobnie izby przednie, analogicznie do podobnie usytuowa-

nych izb w chałupach z Kępy. Do izb przylegały dwa pomieszczenia, rodzaj komór z szerokim przejściem bezdrzwiowym. W dalszym ciągu tych pomieszczeń mieściły się po dwie dalsze komory, do których prowadził dostęp z sieni z podobnym przejściem bezdrzwiowym. Sień od tyłu zamykały dwie nowsze kuchnie, mieszczące się we wspólnym przewodzie kominowym. Tylną część domu zajmowały dwie duże izby z piecami opalanymi od strony szerokiego komina. Niestety brak informacji o przeznaczeniu poszczególnych pomieszczeń nie pozwala stwierdzić, czy stanowiły pomieszczenia związane z gospodarstwem domowym. W sumie chałupa robi wrażenie, iż była wyłącznie budynkiem mieszkalnym. Brak również orientacji co do stron świata.

5. Chałupa dwurodzinna Warnkego i Maassa

Była domem wąskofrontowym, przykrytym czterospadowym dachem (ryc. 8). Wymiary budynku: długość około 16 m, szerokość 8,5 m, wysokość około 6,5 m. Chałupa ta posiadała odmienny podział na dwa mieszkania, a mianowicie nie wzdłuż linii kalenicy, ale poprzecznie. Poza tym układ obu mieszkań był niemal bliźniaczy. Wejście do każdego z mieszkań umieszczone było od strony ścian szczytowych. Wejścia prowadziły do sieni, idącej przez całą długość budynku. Pośrodku sieni przedzielały szafy i skrzynie. Każde z mieszkań miało po jednej izbie, umieszczonej przy ścianach szczytowych. Naprzeciw izb, po drugiej stronie sieni, znajdowały się po dwie komory. Środkowa część sieni była poszerzona. Od strony izb znajdowały się wnęki paleniskowe, sklepione ostrołukowo. Od strony izby mieściły się łóżka wnękowe. Mieszkanie znajdujące się w górnej części rysunku posiadało dodatkowo mały chlewik, przystawiony do ściany szczytowej i dostawioną do ściany licowej, przy narożniku dobudówkę, w której mieściło się drugie łóżko wnękowe.

Obydwie opisane chałupy należały do typu wąskofrontowych. Były one odmianą domu saskiego znanego nam z Kępy nad Regą. Od domów z Kępy różniły się przede wszystkim brakiem pomieszczeń dla inwentarza. Ponadto domostwa w Kępie miały bogatszy program użytkowy — były chałupami jednorodzinnymi. Brak danych dotyczących budynków gospodarczych nie pozwala niestety wnioskować o stanie zamożności mieszkańców opisanych wyżej obiektów.

Chałupa z Grzybowa znacznie różni się od domów z Ustronia Mor-

skiego. Tłumaczyć to należy różnicą wieku zaprezentowanych obiektów. Domy z Ustronia pochodzą przypuszczalnie z pierwszej połowy XVIII w. podczas gdy chałupa z Grzybowa jest prawdopodobnie o blisko 100 lat młodsza.

KOSZALIŃSKIE

Sarbinowo, gm. Mielno

Jest wsią leżącą nad samym morzem. Dawne rybackie budownictwo uległo prawie całkowicie zniszczeniu. Do dziś zachowało się zaledwie kilka obiektów, z których najciekawszy omówiony zostanie niżej.

6. Chałupa nr 2

Stanowi najstarszy i najciekawszy element zagrody (ryc. 9, 10). Budynki gospodarcze są murowane i pochodzą z okresu międzywojennego. Jedyne stodoła jest starsza. Część jej ścian ma dawną konstrukcję szachlucową (ściana tylna). Pochodzi prawdopodobnie przynajmniej z połowy XIX wieku. Inne budynki nie przedstawiają wartości zabytkowej. Przypuszczalnie stoją one na miejscu pierwotnych budynków gospodarczych. Wjazd na podwórze prowadzi koło stodoły, naprzeciw której stoi szczytem do podwórza opisywana chałupa. Po bokach podwórza usytuowane są budynki inwentarskie. Jest bardzo prawdopodobne, iż była to dawniej zagroda zamknięta z budynkiem bramnym. Tego typu zagrody można spotkać jeszcze na terenie Łabusza, a do niedawna były zjawiskiem powszechnym w Jamnie. Chałupa z zagrody nr 2 w Sarbinowie została wzniesiona w 1804 roku. Jest to dom wąskofrontowy, przykryty stromym dachem naczółkowym. Wymiary domu są następujące: długość 16 m, szerokość 12,8 m, wysokość 10,4 m. Dom zbudowany jest według schematu chałupy dolnosaskiej. Okapy dachu od strony ścian szczytowych, a zwłaszcza od podwórza zachodzą tak nisko, iż dach robi wrażenie czterospadowego. Sień w chałupie przechodzi przez całą długość budynku. Na końcu sieni w szczycie tylnym znajduje się drugie wyjście. Trudno dziś ustalić dokładnie pierwotny rozkład chałupy. Ażeby dojść do tego trzeba by w tym kierunku przeprowadzić dokładne studia. Obecnie dom ten posiada 9 pomieszczeń mieszkalnych, w tym dwie kuchnie. Izby paradne usytuowane są na przodzie budynku. Okna tych izb wychodzą na podwórze. Trudno dziś orzec, w jakim stopniu chałupa ta odbiegła od czystej postaci domu saskiego i jakie zostały tu przeprowadzone przeróbki.

Chłopy, gm. Mielno

Są również wsią nadmorską. We wsi znajduje się jeszcze sporo ciekawych obiektów budownictwa szachulcowego. Na szczególną uwagę zasługuje szczytowe sytuowanie domów w stosunku do drogi wiejskiej. Domy są przeważnie szerokofrontowe, symetrycznie czteroizbowe, wywodzące się z typu domu symetrycznie dwuizbowego. Jak wszystkie domy w miejscowościach nadmorskich zostały przystosowane do przyjmowania letników. Znaczy to, że wszystkie pomieszczenia zamieniono na mieszkalne. Cechą charakterystyczną zagrody w Chłopach jest zamknięcie podwórza z czterech stron w kształcie czworoboku. Boki podwórza stanowią chałupa i zabudowania gospodarcze. Obejścia w Chłopach nie posiadają budynku bramnego. Wjazd na podwórze prowadzi od strony drogi przez dwuskrzydłową bramę.

7. Chałupa nr 28

Znajduje się w zagrodzie składającej się z niewielkich budynków gospodarczych (ryc. 11, 12). Są to dwa budynki inwentarskie i stodoła. Budynki otaczają podwórze z czterech stron. Chałupa usytuowana jest szczytem do drogi. Licem do ulicy wiejskiej, na pierwszym planie obejścia stoi niewielki budynek inwentarski o ryglowej konstrukcji ścian. Przystawiony jest on szczytem do murowanej stodoły. Między wspomnianym budynkiem a chałupą znajduje się brama wjazdowa. Czwarty bok zagrody zamyka od tyłu budynek inwentarski. Kształt zagrody i usytuowanie chałupy jest reprezentatywne dla zabudowy wsi. Wartość użytkową w opisaniej zagrodzie posiada chałupa. Wymiary budynku wynoszą: 12 m — długość, 8 m — szerokość, 8 m — wysokość. Jest to budynek szerokofrontowy, asymetrycznie dwudzielny, dwutraktowy. Dwutraktowa sień przechodzi przez całą szerokość budynku. Rozplanowanie wnętrza wskazuje, iż pierwotnie były to dwa oddzielne mieszkania, przedzielone sienią. Mieszkanie większe mogło być użytkowane przez młodych gospodarzy, mniejsze służyło starszym rodzicom. Każde z tych mieszkań składa się z dwu izb i kuchni. Izby mniejsze mogły pełnić rolę alkierzy. Ściany wzniesione w konstrukcji szachulcowej. Dach naczółkowy pokryty jest dachówką. Strych zaadaptowany na cele mieszkalne. Jest to innowacja wprowadzona ze względu na możliwość wynajmu pokoi letnikom. Na uwagę zasługuje proporcja między dużymi rozmiarami budynku mieszkalnego a niewielkimi budynkami gospodarczymi. Jest to charakterystyczne dla większych zagród we wsi i typowe dla osad nadmorskich, których mieszkańcy głównie trudnili się rybołówstwem.

Wieś położona na południowym brzegu jeziora Jamno. Budownictwo jamneńskie zostanie omówione na podstawie przekazów z literatury. Po kilkakrotnych pożarach do dziś przetrwały w tej wsi zaledwie szczątki starego budownictwa nie przedstawiające większej wartości zabytkowej. W opisie tradycyjnych obiektów w tej wsi oparto się na archiwalnych rysunkach z cytowanego już atlasu „Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten”, Drezno 1906. W rysunkach tych niestety brak jest orientacji budynków w stosunku do stron świata.

8. Chałupa kurna Nimza

Pochodziła z roku 1706. Był to dom wąskofrontowy, dolnosaski z szeroką sienią i wjazdem zamykanym na wrota niższe niż prześwit bramy (ryc. 13). Wymiary budynku: długość około 17,5 m, szerokość około 10 m, wysokość około 8,5 m. Wjazd prowadził prawdopodobnie między dwiema przybudówkami szczytowymi, podobnie jak w Kępie w domu Treua. Druga przybudówka została z czasem wyburzona. Pozostała tylko przybudówka lewa, w której znajdowała się stajnia. Inventarz mieścił się w wymienionej przybudówce i dwóch pomieszczeniach na przodzie chałupy. W prawym mieściła się obora, w lewym prawdopodobnie świnie lub drób. Wzdłuż sieni znajdowały się po jej bokach łóżka wnekowe i komory o różnym przeznaczeniu: na kartofle, na sprzęty kuchenne itp. Całą niemal szerokość sieni zajmowała położona za nią izba mieszkalna. Po lewej stronie izby mieściły się łóżka wnekowe. Druga, mniejsza izba narożna znajdowała się po stronie prawej. Palenisko składało się z dwóch wąskich wnęk. W jednej gotowano strawę i jednocześnie ogrzewała ona piec w dużej izbie. Druga wnęka służyła prawdopodobnie jako wędzarnia.

9. Chałupa podwójna (Doppellhaus)

Budynek mieszkalny, który wraz z zabudowaniami gospodarczymi tzn. pomieszczeniami inwentarskimi i stodołnymi tworzył rozległą, dość nieregularną budowlę, zbliżoną w rzucie poziomym do odwróconej litery T (ryc. 14). Część pionową litery stanowił budynek mieszkalny, poziomą zaś zespolona z nim część gospodarcza. Wymiary budynku wynosiły: długość części gospodarczej około 29 m, szerokość części gospodarczej około 6,5 m, długość części mieszkalnej około 11 m, szerokość około 14,5 m, wysokość budynku około 8,5 m. Chałupa właściwa była

domem wąskofrontowym, zbudowanym według wzoru saskiego. Podział na dwa mieszkania przebiegał wzdłuż osi budynku, po linii kalenicy dachu. Mieszkanie lewe miało formę bardziej pierwotną, prawe zaś uległo niewielkim przeróbkom. Dwurodzinna mieszkalna chałupa składała się z dwu długich sieni i izb położonych w tyle budynku, zajmujących szerokość sieni. Na końcu każdej sieni, w ścianie działowej między sienią a izbą znajdowało się wnekowe palenisko. W izbach od strony ścian zewnętrznych mieściły się łóżka wnekowe. Wzdłuż sieni znajdowały się komory. Pomieszczenia gospodarcze, które w domu Treua wydzielone były w przodzie chałupy, rozrosły się tu w cały zespół gospodarczy składający się ze stodół, chlewów, obór i stajni z wyżką na paszę, z licznymi klepiskami, przejazdami itp. Cały ten zespół gospodarczy tworzył drugi budynek poprzeczny do chałupy właściwej. Tworzył on od strony wjazdu, prowadzącego przez szczyt chałupy, dwa skrzydła. Każde ze skrzydeł należało do przytykającej do niego połowy domu.

Omańniany budynek stanowi znakomity przykład zmian zachodzących w obrębie domu saskiego pod wpływem rosnących potrzeb jego mieszkańców. Zmiany te polegają bądź na rozrastaniu się części mieszkalnej i wtedy kosztem pomieszczeń gospodarczych powstają nowe izby i komory, bądź powiększający się inwentarz nie mieści się w granicach jednego budynku i wtedy mamy obraz, jaki przedstawia wyżej opisany obiekt. Dom obrasta w przybudówki, które zasadniczo zmieniają pierwotną bryłę budynku.

10. Zagroda pełnego kmiecia Maukego

Składa się z zespołu budynków gospodarczych zestawionych bokami w kształt litery U i przykrytych wspólnym dachem (ryc. 15). Obejście zamknięte było od drogi budynkiem bramnym. Na prawo od przejazdu mieściła się trzysiękowa i dwuklepiskowa stodoła, tworząca literę L. Na końcu stodoły w jej bocznym skrzydle mieściła się stajnia, za stajnią oddzielony drugim przejazdem spichlerz. W drugim boku zagrody znajdowały się kolejno: izdebka dla sezonowego pracownika, wozownia, chlew, kurnik i znów chlew. Dom mieszkalny usytuowany był szczytem do budynku bramnego na końcu zagrody, w pewnej izolacji od zabudowań gospodarczych. Z załączonego planu wynikać by mogło, iż w gospodarstwie tym nie trzymano krów. Wydaje się jednak, iż jest to przeoczenie autora rysunku i być może ostatnie pomieszczenie za kurnikiem było właśnie oborą a nie chlewem. Świadczyłyby o tym jego rozmiary i bliskie położenie domu mieszkalnego. Świnie ze względu na przykry zapach umieszczano zwykle dalej od domu. W skład zagrody wchodził także gnojownik, kierat, studnia i poidła.

Chałupa mieszkalna była domem wąskofrontowym typu saskiego. Wymiary budynku wynosiły: długość około 18,75 m, szerokość około 10,5 m, wysokość około 9 m. Dwie trzecie długości budynku zajmowała sieni z wejściem dwuskrzydłowym. Przy ścianie szczytowej znajdowały się naprzeciw siebie dwie izby, w tym jedna dla parobka. Wzdłuż sieni ciągnęły się komory. Izba mieszkalna i nowa kuchnia z paleniskiem zajmowały tył domu. Okna obu pomieszczeń znajdowały się w ścianie szczytowej tylnej. Przy izbie przedniej i izbie mieszkalnej usytuowane były łóżka wnękowe. Za kuchnią znajdował się ogródek kwiatowy, zaś od strony spichrza sad owocowy.

Zagroda ta stanowi dalsze stadium, jakie przechodził dom saski. Pomieszczenia gospodarcze zostały zmienione na mieszkalne lub związane z gospodarstwem domowym np. komory, spiżarnie itp. Natomiast zwiększający się inwentarz i rozwijająca się produkcja rolna spowodowała powstanie osobnych obszernych budynków inwentarskich: stodoł, spichlerzy itp.

Ł a b u s z, gm. Będzino

Leży na południowym brzegu jeziora Jamno. Podobnie jak wieś Jamno jest owalnicą. Od dawna obie wsie utrzymywały ścisły kontakt.

11. Zagroda nr 6

Stanowi jeden z ostatnich przykładów dawnego budownictwa jamneńskiego (ryc. 16—19). Większość elementów składowych zagrody pochodzi z końca XVIII wieku (chlew wybudowany został z cegły w latach 20-tych XX w., a chałupę wzniesiono w połowie XIX w.). Pierwotnie w zagrodzie tej stała chałupa podobna do domu mieszkalnego z zagrody Maukego (por. ryc. 15), po której zachował się zarys fundamentów. Stara część gospodarcza zagrody składa się z budynku bramnego, chlewu i stodoły. Budynek bramny wraz z chlewem tworzy jedną całość usytuowaną w kształt litery L (ryc. 19). Budynek bramny składa się z trzech pomieszczeń inwentarskich oraz mieszkania dla sezonowego parobka. Budynek ten, niewątpliwie stary, został odnowiony. Stare wypełnienie gliniane zastąpiono cegłą. Zmieniono także częściowo pokrycie dachu; trzcinę w kilku miejscach zastąpiono dachówką. Przejazd składa się z bramki i wrot umieszczonych od strony drogi. Chlew ustawiony pod kątem prostym do budynku bramnego ma od strony wjazdu datę 1781. Składa się on obecnie z 5 pomieszczeń inwentarskich, z których jedno ma wejście od strony przejazdu. Nad wejściem tym jest wspomniana data. Naprzeciw chlewu, po drugiej stronie podwórza, stoi

stodoła o dwóch klepiskach i dwóch sasekach. Nie łączy się ona wspólnym dachem z żadnym z sąsiednich budynków. Przykryta jest dachem czterospadowym, a od strony drogi dwuspadowym. Pośrodku podwórza, zgodnie z miejscową tradycją, mieści się gnojownik. Chałupa zbudowana została około połowy XIX wieku. Jest to dom szerokofrontowy, dwutraktowy z sienią poprzeczną. W trakcie pierwszym znajdują się izby mieszkalne, dwie po lewej stronie sieni i jedna po prawej. Okna tych izb wychodzą na stronę południowo-zachodnią. Chałupa ma wymiary: 16,6 m długości, 9,6 m szerokości i 8 m wysokości. W trakcie drugim, po lewej stronie sieni, znajduje się komora i kuchnia. Po prawej stronie sieni mieści się druga kuchnia i druga komora. Każda kuchnia ma osobny przewód i osobne wyjście kominowe. Pomieszczenia po prawej stronie sieni, tj. izba, kuchnia i komora robią wrażenie mieszkania dla starszych rodziców. Budynek przykrywa dach naczółkowy, kryty eternitem. Również eternitem przykryty jest prawy szczyt chałupy. Zagroda jest bardzo podobna do opisanej wyżej zagrody z Jamna (por. ryc. 15).

Budownictwo jamneńskie nie ogranicza się tylko do wsi Jamno i Łabusz. Jego elementy, związane z miejscem zasiedlania się osadników holenderskich, bądź na skutek przejęcia tych elementów przez sąsiadów, spotkać można we wsiach nadmorskich b. powiatu koszalińskiego a zwłaszcza w okolicy jeziora Jamno. W architekturze najstarszych domów z tego terenu, znanych nam z literatury, czy zachowanych do dnia dzisiejszego, zaznacza się wyraźny wpływ chałupy saskiej. Gdy chodzi o zagrody, to przeważały zagrody zamknięte z budynkiem bramnym.

Osieki, gm. Sianów

Wieś położona na wschodnim brzegu jeziora Jamno, 2 km na południe od wsi Łazy.

12. Zagroda nr 8

Składa się z dwóch elementów: chałupy i budynku inwentarsko-stodolnego (ryc. 20, 21). Chałupa jest najciekawszym obiektem zabytkowym zachowanym we wsi. Usytuowana jest szczytem do drogi. Jej wymiary wynoszą: długość — 11,4 m, szerokość — 8,6 m, wysokość — 8 metrów. Obiekt ten jest domem szerokofrontowym. Przykryty jest dachem naczółkowym z dymnikami, posytytym trzcina. Ciekawy jest kształt dachu ze względu na nieregularnie nachylone naczółki. Dom jest asymetrycznie dwudzielny. Sień znajduje się w pierwszym trakcie, a w drugim za nią mieści się kuchnia z wyjściem na tył domu. W trakcie pierwszym znajdują się dwie izby przedzielone sienią. Izba mniejsza,

obecnie użytkowana jako druga kuchnia, położona jest po lewej stronie, a większa po prawej. Okna tych izb wychodzą na stronę północną. Za izbą mniejszą mieści się alkierz. Na przedłużeniu sieni mieści się, jak wspomniano, kuchnia. Za nią, na przedłużeniu izby większej znajduje się druga izba.

Budynek gospodarczy stoi licem do drogi, prostopadle do chałupy. Część stodoła złożona z klepiska i jednego sásieku zbudowana jest w konstrukcji szachulcowej. Część inwentarska jest murowana. Całość kryje dwuspadowy dach, posyty trzciną. Opisane siedlisko jest typowym przykładem zagrody wyrobniczej. Nie udało się uzyskać informacji o jej poprzednich właścicielach, jednakże wydaje się, że mogła być ona zamieszkiwana przez rybaka poławiającego w jeziorze Jamno.

Bielk o w o, gm. Sianów

Wieś położona na trasie Koszalin — Darłowo. Od jeziora Bukowo oddalona jest o około 0,5 km.

13. Chałupa nr 33

Wzniesiona przypuszczalnie z końcem XVIII wieku stanowi bardzo interesujący przykład starego budownictwa (ryc. 22, 23). Chałupa jest domem szerokofrontowym, symetrycznie dwuizbowym, dwutraktowym. Przykryta jest dachem naczółkowym z „wolim okiem” od strony frontu domu. W „wolim oku” mieści się okienko oświetlające strych. Ściany mają konstrukcję szachulcową. Omawiana chałupa usytuowana jest licem do drogi, w odległości około 20 m od szosy. Prawdopodobnie chałupa stała w głębi zagrody, która miała kształt litery U, otwarty w kierunku gościńca. Bardzo interesujące są zastrzały w ścianie licowej, od strony frontowej, ozdobnie wygięte w kształt litery S. Również wygięty jest zastrzał w ścianie szczytowej. Niestety układ wnętrza uległ dość poważnym przeobrażeniom. Można jedynie przypuszczać, iż był to dom pierwotnie symetrycznie dwudzielny. W trakcie pierwszym mieściły się izby, w trakcie drugim część gospodarcza domu (komory i kuchnie). Okna izb wychodzą na stronę południową domu. Być może, iż była to chałupa dwurodzinna. Świadczyć o tym mogą dwa paleniska kuchenne i dwa przewody kominowe przy równorzędnych powierzchniach obu części mieszkalnych (w wypadku drugiego gospodarstwa starych rodzi-ców, ich część mieszkalna jest zwykle mniejsza). Obecnie dom posiada 4 izby mieszkalne, sień poprzeczną, kuchnię, alkierz i komorę. Palenisko w prawej części domu mieści się we wnęce z łukowatym sklepieniem.

Omawiana chałupa należy do bardzo cennych zabytków budownictwa ludowego. Ze względu na unikalnie wygięte zastrzały, malowniczy stromy dach z „wolim okiem” oraz stare, archaiczne w kształcie palenisko winna być otoczona specjalną opieką konserwatorską. W pasie nadmorskim stanowi jeden z najciekawszych zabytków ludowego budownictwa.

*

*

*

Budownictwo mieszkalne byłego powiatu koszalińskiego w pasie nadmorskim reprezentowane jest przez dwa typy domów: dom wąskofrontowy typu dolnosaskiego (nie istniejące chałupy z Jamna, Łabusza, chałupy w Sarbinowie i Uniestach) oraz dom szerokofrontowy symetryczny lub asymetrycznie dwudzielny, dwutraktowy. Obiekty oparte na elementach domu saskiego występowały lub występują w zachodniej części omawianego terenu. Jest to przedłużenie zasięgu tego typu w budownictwie nadmorskim z b. powiatów gryfickiego (Kępa) i kołobrzeskiego (Ustronie Morskie). Nie występuje on jako jedyna forma, gdyż w tych samych miejscowościach spotyka się domy szerokofrontowe. Przypuszczać jednak należy, że ten drugi typ domu jest na danym terenie genetycznie młodszy. Istniejące jeszcze jego relikty (Sarbinowo, Uniesty) reprezentują najstarsze zabytki ludowego budownictwa. Badacze z początków bieżącego stulecia zarejestrowali wiele przykładów domu saskiego, ale nie przekazali czy forma ta była dominująca. U schyłku XIX wieku Kępa gryficka była wyłącznie zabudowana domami o dolnosaskim systemie rozkładu wnętrza. Podobnie było we wsi Jamno, co wynika z planu wsi z roku 1820¹⁶. Jak sytuacja przedstawiała się w innych wsiach trudno to dzisiaj określić. Jeżeli chodzi o wschodnie wybrzeże b. pow. koszalińskiego, brak zupełnie śladów domu saskiego i brak przekazów z literatury świadczących, że istniał tu niegdyś. Na tej podstawie nie można jednak twierdzić, iż do tych terenów nigdy nie dotarł. Jak powiedziano wyżej, chałupa szerokofrontowa jest genetycznie młodsza, np. w Jamnie i Łabuszu wyparła saskie budownictwo zupełnie. Warto wspomnieć, że chałupy z Osiek i Bielkowa pochodzą prawdopodobnie z końca XVIII wieku. Nie jest wykluczone, iż proces zanikania domu saskiego na terenach na wschód od jeziora Jamno rozpoczął się wcześniej.

Zagroda w dawnym powiecie koszalińskim ma formę bardzo różnorodną. Wieś czysto rybacka posiada budynki gospodarcze znikome.

¹⁶ Plan wsi Jamno z 1820 roku. Archiwum Muzeum Okręgowego w Koszalinie —teczka: Jamno.

W wypadku, gdy chałupa była typu dolnosaskiego, inwentarz mieścił się w obrębie chałupy. W domu szerokofrontowym część gospodarcza występowała niekiedy pod jednym dachem z mieszkalną. W wypadku kiedy mamy do czynienia z gospodarką rybacko-rolną, dom saski rozrasta się o dostawione do niego budynki gospodarcze (ryc. 14), lub chałupa typu dolnosaskiego zyskuje pełną zagrodę. Jeżeli chodzi o pełną zagrodę, to przybierała ona najczęściej formę obejścia zamkniętego z budynkiem bramnym (Sarbinowo, Jamno, Łabusz). Ten typ siedliscza będzie wyróżniał zamożniejszych gospodarzy. I znowu na terenach na wschód od jeziora Jamno zagrody zamknięte występują mniej licznie.

Zagroda zamknięta na ogół nie występuje we wsiach o dawnych tradycjach rybackich, a jeżeli występuje, jest zjawiskiem rzadkim (Sarbinowo). Będzie natomiast typowa dla zamożniejszych gospodarzy na terenach, gdzie rybołówstwo nie było jedynym zajęciem ludności (Jamno, Łabusz).

SŁAWIEŃSKIE

Wicie, gm. Darłowo

Wieś rybacka położona między zachodnim końcem jeziora Kopań a morzem.

14. Chałupa rybacka kurna

Omówiona zostanie na podstawie fotografii wykonanej u schyłku XIX wieku (ryc. 24). Zdjęcie przedstawia niesłychanie ciekawy relikw starych chaty rybackiej. W rzucie przyziemia był budowlą niemal kwadratową, przykrytą wysokim, czterospadowym dachem o kształcie zbliżonym do dachu brogowego z bardzo krótką kalenicą. Wejście prowadziło od strony szczytu, między dwiema wysuniętymi przybudówkami. Niestety nie mamy wiadomości o rozkładzie wnętrza tego domu. Możemy się jedynie domyślać, iż za wysuniętymi przybudówkami mieściła się izba mieszkalna. Od strony ściany licowej widoczne są dwa okna. Trudno na podstawie zdjęcia sądzić coś więcej o rozkładzie, wydaje się jednak, iż z tyłu chałupy mogły się mieścić jakieś pomieszczenia, ale czy były to komory, czy pomieszczenia inwentarskie trudno orzec. W związku z tymi wątpliwościami nie można obiektu tego zaszereżować do jakiegoś znanego typu. Wydaje się jednak, że opisana przez Gulgowskiego chałupa z Boleńca w b. pow. słupskim miała wiele wspólnych cech z opisanym wyżej obiektem.

Wieś typowo rybacka położona między Morzem Bałtyckim a jeziorem Bukowo.

Budownictwo zabytkowe w Dąbkach przedstawia bardzo interesujący obraz. Najstarsze obiekty zostały wzniesione na przełomie XVIII/XIX wieku, młodsze pochodzą z połowy i z lat 60-tych XIX wieku. Zabudowania gospodarcze, jak we wszystkich wsiach rybaków nadmorskich, przedstawiają się nader skromnie. Jest to przeważnie jeden budynek inwentarsko-stodolny. W niektórych wypadkach budynek gospodarczy tworzy literę L lub obok stodoła-obory znajduje się niewielki chlewik jedno lub dwuwewnętrzny. Chałupy są znacznie okazalsze zarówno pod względem powierzchni zabudowy jak i kubatury. Na uwagę zasługują strome, naczółkowe dachy, kryjące obszerne strychy, które służyły do suszenia sieci. Osobliwością chałup w Dąbkach jest to, że zarówno obiekty starsze jak i te z drugiej połowy XIX wieku były budowane jako domy bezkominowe. Ujęcia dymne stanowiły komory dymowe, zainstalowane na strychu. Obecnie wszystkie chałupy mają kominy wyciągnięte ponad dach. Przebudowa ujęć dymowych nastąpiła na przełomie XIX i XX wieku na skutek zarządzeń przeciwpożarowych.

W rozplanowaniu wnętrza chałup w Dąbkach uderza występowanie dwóch typów domów różniących się usytuowaniem sieni i paradywnych izb mieszkalnych. Prezentację tradycyjnego budownictwa wsi rozpoczynamy od obiektów typologicznie starszych.

15. Zagroda nr 23

Jest pierwszym obejściem, położonym na prawo od szosy, jadąc z Koszalina w kierunku Darłowa. Odległa jest od drogi o 35 m. Jest to zagroda dwubudynkowa, składająca się z chałupy i budynku inwentarsko-stodolnego (ryc. 25, 26). Budynek ten wzniesiono już po 1945 roku. Nie ma przekazów, jak pierwotnie wyglądała zabudowa gospodarcza omawianego siedliska.

Chałupa w zagrodzie nr 23 jest obszernym budynkiem o wymiarach: 13,8 m długości, 9,8 m szerokości i 9,6 m wysokości. Odznacza się stromym monumentalnym dachem. Proporcja wysokości ścian do wysokości dachu wyraża się jak 1:3. Ściany wzniesione są techniką szachulcową. Dach naczółkowo-dymnikowy posyty jest trzcina. Rozplanowanie wnętrza (ryc. 26) zostało nieco przebudowane. Pierwotnie główne wejście znajdowało się w ścianie szczytowej, od strony północnej. Zostało ono zlikwidowane, a w jego miejsce zainstalowano okno. Było to wejście paradyne. Świadczą o tym dwa małe okienka oświetlające sień, zamonto-

wane po obu stronach dawnego wejścia (ryc. 25). Drzwi szczytowe wiodły do wzdłużnej sieni, która dochodzi niemal do $\frac{2}{3}$ długości budynku i skręca pod kątem prostym tworząc literę L. Obecnie sień została przedzielona ściankami działowymi. Część wzdłużna sieni została zamieniona na pomieszczenie mieszkalne. W przedniej części budynku, po obu stronach sieni mieszczą się z jednej strony niewielka izba i kuchnia, po drugiej stronie sieni komórka i alkierz. Dwie izby paradne usytuowane są w tyle domu, a okna ich umieszczone są w ścianie szczytowej południowej.

Omawiana chałupa budowana była jako dom bezkominowy. Zasadnicze ujęcie dymu następowało w komorze dymowej. Miała ona kształt litery T z wydzieloną częścią, w której następowało wygaszanie iskier. Rolę łapacza iskier pełnił częściowo zachowany strop, wykonany z okrągłaków okręcanych kaloną słomą. Dym szczelinami przedostawał się w przestrzeń strychową i dymnikami uchodził na zewnątrz. Opisana chałupa została wzniesiona prawdopodobnie w końcu XVIII lub na początku XIX wieku.

16. Zagroda nr 18

Leży w środku osady, przy głównej drodze (ryc. 27, 28, 29). Zagroda ta składa się z chałupy, budynku inwentarsko-stodolnego z dostawioną przybudówką, przeznaczoną na trzymanie żywego inwentarza. Najstarszym elementem w zagrodzie jest chałupa, pochodząca przypuszczalnie z przełomu XVIII i XIX wieku. Pozostałe elementy zagrody nie zostaną tutaj omówione. Pierwotnym elementem dawnej zagrody poza chałupą jest prawdopodobnie jedynie budynek inwentarsko-stodolny. Został on jednak znacznie przebudowany i zatracił w dużej mierze swój pierwotny program użytkowy.

Chałupa w zagrodzie nr 18 jest identyczna w swojej kubaturze, bryle i rozplanowaniu wnętrza jak opisana wyżej chałupa nr 23. Wymiary chałupy wynoszą: 13,8 m długości, 10 m szerokości i 8,4 m wysokości (ryc. 29). W chałupie tej również występuje sień wzdłużna z poprzeczną odnogą, tworzącą literę L. Poszczególne pomieszczenia mają identyczne proporcje i niemal identyczne wymiary jak w poprzednio opisanym domu. Różnica polega jedynie na tym, że wejście od północnego szczytu nie jest wejściem głównym, lecz gospodarczym. Wejście główne zaakcentowane podwójnymi drzwiami znajduje się pośrodku ściany licowej wschodniej. Wiąże się to z usytuowaniem domu względem drogi i stron świata. Izby paradne usytuowane są przy ścianie szczytowej południowej z podwójnymi oknami od strony południowej i od strony drogi. Budynki gospodarcze nie oddzielają chałupy od drogi, ale znajdują się

w głębi posesji. Gdyby zagroda stała po drugiej stronie drogi, sytuacja byłaby analogiczna jak w wyżej opisanym obejściu nr 23. W omawianej chałupie na uwagę zasługuje znajdująca się w głębi sieni wzdłużnej, łukowato sklepiona wnęka paleniskowa, która mogła swego czasu pełnić rolę kuchni, gdzie gotowano strawę na otwartym ogniu. Jeżeli dawniej kuchnia mieściła się tam, gdzie obecnie, opisywana wnęka służyła za wędzarnię. W partii strychowej znajduje się komora dymowa w pełni zachowana. W jednej partii komory został wbudowany z końcem XIX wieku nowszy przewód kominowy.

Poza opisanymi wyżej chałupami istnieje w zagrodzie nr 22 (ryc. 30) jeszcze jedna chałupa o identycznym rozplanowaniu wnętrza. Jest ono nieco przebudowane, ale pierwotny układ jest zupełnie czytelny. Zagroda ta stanowi cały zespół zabytkowy. Obejście ma kształt litery U, otwartej w kierunku drogi. Po bokach podwórza stoją chałupa i budynek inwentarsko-stodolny. Tył zagrody zamyka mały, jednownętrzny kurnik.

W Dąbkach występuje również inny typ domu: szerokofrontowy, dwudzielny z sienią poprzeczną dwutraktową, idącą przez całą szerokość budynku. Drugi trakt sieni jest zwykle węższy. Dwie izby paradne usytuowane są w pierwszym traktcie (przedzielone szeroką sienią) z oknami umieszczonymi w ścianie licowej. Trakt drugi przeznaczony jest na pomieszczenia gospodarcze: kuchnie, komory, mniejsze izby i alkierze. Jest to typologicznie młodsza odmiana chałupy w Dąbkach. Na 10 zabytkowych chałup 7 ma takie właśnie rozplanowanie wnętrza. Dwie z nich są datowane i pochodzą z lat 60-tych XIX wieku. Jest oczywiste, iż te chałupy są zjawiskiem młodszym we wsi. Z 7-miu chałup szerokofrontowych dwudzielnych prezentuje się tu jedną chałupę.

17. Zagroda nr 21

Położona na początku wsi, po lewej stronie szosy jadąc z Koszalina. Od drogi oddziela zagrodę niewielka łączka. Zagroda składa się z dwóch elementów — chałupy stojącej na pierwszym planie, licem do drogi i budynku inwentarsko-stodolnego, usytuowanego równolegle do chałupy, na drugim planie (ryc. 31, 32).

Chałupa jest budynkiem szerokofrontowym o wymiarach: 15,6 m długości, 10 m szerokości i 8 m wysokości. Główne wejście znajduje się w ścianie licowej południowej. Zaakcentowane jest podwójnymi drzwiami. Świetlik nad drzwiami jest dekorowany emblematami rybackimi oraz datą budowy domu — 1855 — wyciętą z blachy. Drzwi wiodą do sieni. Pierwszy trakt sieni jest nieco płytszy od pierwszego traktu domu. Z tej części sieni wiodą drzwi na prawo i lewo do izb reprezenta-

cyjnych, mieszczących się w trakcie pierwszym. W trakcie drugim usytuowane są kolejno od szczytu wschodniego: izba mniejsza nieco od izb reprezentacyjnych, kuchnia wydzielona kosztem przewężenia drugiego traktu sieni, sień (jej drugi trakt), komora, czwarta najmniejsza izba i dzielący ją od izby pierwszego traktu alkierz.

Jak widzimy, w odróżnieniu od chałup w zagrodach nr 23 i 18, sień przedziela dom poprzecznie, podczas gdy w tamtych budynkach sień miała kształt litery L. Ponadto izby reprezentacyjne w tych chałupach usytuowane są na osi sieni wzdłużnej, na końcu budynku, z oknami umieszczonymi w ścianie szczytowej. W chałupie nr 21, izby mieszczą się wzdłuż ściany licowej, w pierwszym trakcie domu. Tu pomieszczenia pomocnicze (kuchnie, izby mniejsze, alkierze) usytuowane są w drugim trakcie budynku; podczas kiedy w chałupach nr 23 i 18 umieszczone są po obu stronach wzdłużnej sieni. Wyróżniając dwa typy domów można chałupy typologicznie starsze określić jako wąskofrontowe. Sugeruje to wzdłużne usytuowanie sieni i umieszczenie izb reprezentacyjnych w tyle budynku. Chałupy młodszej generacji określić można jako szerokofrontowe, dwudzielne — sień poprzeczna dzieli budynek na dwie części, izby paradne mieszczą się przy ścianie licowej w pierwszym trakcie.

Analizując rozplanowanie wnętrza chałup z Dąbek należących do typu wąskofrontowego widać dość wyraźnie wpływy domu dolnosaskiego. Występuje tutaj, podobnie jak w chałupie dolnosaskiej, wzdłużna sień i paradne izby mieszkalne usytuowane w tyle domu. Analogicznie jak w chałupie saskiej, przeznaczonej w całości na cele mieszkalne, pomieszczenia pomocnicze — komory, alkierze, kuchnie i mniejsze izby mieszczą się po obu stronach sieni wzdłużnej. Różnica polega na proporcjach rzutu przyziemia. Chałupa saska jest długa i wąska, podczas gdy chałupy z Dąbek mają formę bardziej zwartą. Sień wzdłużna w chałupie saskiej jest bardziej monumentalna; przeważnie wyższa od pozostałych pomieszczeń i o dość znacznej szerokości. Do wyjścia bocznego, jeśli takie istnieje, wiedzie wąski korytarzyk, podczas gdy w chałupach w Dąbkach jest to odnoga tej samej szerokości co sień wzdłużna. W dwu wypadkach (chałupy nr 18 i 22) odnoga boczna sieni prowadzi do wyjścia głównego, zaakcentowanego podwójnymi drzwiami. Wydaje się, że wąskofrontowe chałupy z Dąbek są ostatnią fazą ewolucji chałupy opartej na wzorze dolnosaskim, przed przekształceniem się w dom szerokofrontowy, dwudzielny, który niepodzielnie zapanował na Pomorzu w połowie XIX wieku.

Wieś wielodrożna, położona 6 km na zachód od Darłowa (na trasie Darłowo — Sławno) oraz około 20 km w linii prostej od morza. W kształcie jej można doszukać się rozbudowanej okolnicy. Zachowało się w niej wiele zabytkowego budownictwa. Licznie występują zagrody zamknięte z budynkami bramnymi. Przeważają chałupy szerokofrontowe dwudzielne. W najstarszej części wsi, koło kościoła, zachowały się trzy zagrody zamknięte, ustawione szeregowo wzdłuż drogi wiejskiej. Obrazują one prawdopodobnie pierwotną zabudowę wiejską. Są to trzy najstarsze zagrody we wsi. W dwu z nich zachowały się wąskofrontowe chałupy oparte na wzorze dolnosaskim. Są to jedyne zachowane w tej wsi chałupy typu dolnosaskiego. W niniejszym opracowaniu zostaną omówione obydwie te zagrody, obrazujące kompletne obejście zamkniętych chałup z początku XIX wieku.

18. Zagroda nr 16

Położona przy głównej drodze wiejskiej, na trasie Darłowo — Sławno, w centrum wsi, po prawej stronie szosy jadąc od strony Darłowa. Obejście składa się z sześciu elementów: chałupa, budynku bramnego użytkowanego jako obora, chlewu, stodoły, budynku gospodarczego i piekarnika położonego poza obrębem zagrody (ryc. 33, 34, 35). Na uwagę zasługuje przede wszystkim chałupa. Inne budynki są znacznie przebudowane i z tego względu pomijam je w niniejszym opisie. Interesujące jest rozlokowanie budynków w zagrodzie, gdyż odtwarza ono pierwotny kształt siedliska. Budynek bramny usytuowany jest na pierwszym planie obejścia. Sam przejazd z bramą i furtką jest pierwotny, natomiast reszta budynku uległa znacznej przebudowie. Budynek bramny łączy się z chlewem tworząc z nim literę L. Takie łączenie pod kątem prostym budynku bramnego z inwentarskim w zagrodach zamkniętych jest na Pomorzu często praktykowane (zagroda Maukego z Jamna, zagroda nr 6 z Łabusza). Po drugiej stronie podwórza, naprzeciw chlewu usytuowana jest stodoła. Zarówno stodoła jak i chlew są przebudowane. Pierwotne ściany ryglowe zachowały się tylko we fragmentach. Przytykający do stodoły budynek gospodarczy jest prawdopodobnie nowszym uzupełnieniem zagrody. Na wprost przejazdu, szczytem do podwórza usytuowana jest chałupa. Poza obrębem zagrody — w sadzie — znajduje się piekarnik. Usytuowanie piekarnika z dala od zabudowań regulowały przepisy przeciwpożarowe, wprowadzone w początkach XIX wieku. Jedynie chałupa i piekarnik posiadają wartość zabytkową.

Chałupa jest budynkiem wąskofrontowym o długości 13,40 m, sze-

rokości 11,40 m i wysokości 9,40 m. Ściany wzniesione są w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem brożynowym fachów. Dach naczółkowy z dymnikami ma konstrukcję krokwiowo-jętkową z płatwiami i trzema stolcami. Poszycie dachu stanowi trzcina. Pośrodku kalenicy wyciągnięty jest ponad dach pojedynczy komin. Główne wejście do domu umieszczone jest w ścianie szczytowej od strony podwórza. W rozplanowaniu wnętrza (ryc. 35) widać wyraźnie wpływ domu dolnosaskiego. Układ wnętrza oparty jest na sieni, stanowiącej oś wzdłużną budynku, przebiegającą nieco asymetrycznie. Pomieszczenia po lewej stronie sieni, stojąc tyłem do wejścia głównego, są głębsze niż pomieszczenia po drugiej stronie sieni. Są dwie izby paradne i mieszczą się one po obu stronach sieni, w przedniej części budynku. W sumie poza sienią jest jedenaście pomieszczeń. Oprócz izb, o których mowa wyżej, są to komory, kuchnie i alkierze. Układ wnętrza jest nie zmieniony i stosunkowo łatwo ustalić pierwotne przeznaczenie poszczególnych pomieszczeń. Chałupa została wzniesiona w 1791 roku, jak głosi nieco zatarta data wyryta na ryglu w ścianie frontowej budynku.

19. Zagroda nr 23

Położona przy tej samej pierzei głównej drogi wiejskiej, co opisana wyżej zagroda nr 16 (ryc. 36—41). Siedliszcze to styka się bokami z sąsiednią zagrodą nr 24 tak, że jeden bok podwórza wyznaczają budynki należące do zagrody 23 i tyły budynków obejścia sąsiada. Siedliszcze nr 23 składa się z pięciu elementów: chałupy, chlewu, budynku bramnego użytkowanego jako inwentarski, stodoły i murowanej stajni, która zachowała się tylko we fragmentach. W sumie jest to kompletne obejście chłopskie z drugiej połowy XVIII i początku XIX wieku. Chałupa (oznaczona na ryc. 41 nr 1) usytuowana jest w głębi obejścia na wprost wjazdu, szczytem do podwórza. Jest to chałupa wąskofrontowa oparta na wzorze domu dolnosaskiego. Wymiary chałupy wynoszą: długość — 15,80 m, szerokość — 12,40 m, wysokość — 10,60 m. Ściany wzniesione są w konstrukcji ryglowej z szachulcowym wypełnieniem fachów, we fragmentach zastąpionym cegłą. Dach naczółkowy z dymnikami o konstrukcji krokwiowo-jętkowej posyty jest trzcina. Główne wejście umieszczone jest asymetrycznie w ścianie szczytowej od podwórza. Prowadzi ono do sieni, która biegnie przez całą długość budynku. Sień na $\frac{1}{3}$ swojej długości jest przegrodzona ścianą zaopatrzoną w drzwi. Drugie wejście do chałupy znajduje się na końcu sieni i komunikuje dom z sadem położonym z tyłu obejścia. Sień dzieli budynek asymetrycznie. Pomieszczenia po jej prawej stronie, stojąc tyłem do wejścia głównego, są głębsze niż pomieszczenia po lewej stronie sieni. W ciągu

pomieszczeń po prawej stronie sieni znajdują się dwie większe izby. Izba druga jest zmniejszona przez usytuowany tu trzon komina (drugi komin znajduje się mniej więcej pośrodku sieni powodując jej prze-wężenie); za drugą izbą znajduje się kuchnia i wyodrębnione z jej głębo-kości dwie komórki. Każde z tych pomieszczeń (poza komórkami) ma komunikację z sienią. Poza tym jest również kontakt między izbami. Do kuchni natomiast jest tylko wejście z sieni. Ciąg pomieszczeń po drugiej stronie sieni składa się kolejno od szczytu frontowego z dwóch izb znacznie mniejszych od analogicznych izb po drugiej stronie sieni. Pierwsza izba ma bezpośredni kontakt z sienią oraz drugą izbą, która komunikuje się z sienią pośrednio przez wnętrze komina. Dalszymi po-mieszczeniami tego ciągu są mieszkalne alkierze z łózkami wnękowymi, zamienionymi obecnie na komory. Do każdego z tych alkierzy prowadzi oddzielne wejście z sieni. Alkierze nie kontaktują się między sobą.

Chałupa sprawia wrażenie, że została zbudowana mniej więcej w tym samym czasie co dom w zagrodzie nr 16. Świadczą o tym analogie w rozplanowaniu wnętrza, proporcje bryły obu budynków i podobień-stwo frontowych elewacji. W tych okolicznościach pochodzenie opisy-wanej chałupy można określić na drugą połowę XVIII w.

Wzdłuż północno-zachodniego boku podwórza stoi stodoła (oznaczo-na na ryc. 41 nr 7). Ściany stodoły wzniesione są w konstrukcji sza-chulcowej. Dach konstrukcji krokwiowo-jętkowej jest w jednym szczycie naczółkowy w drugim dwuspadowy. Poszycie dachu stanowi trzcina. Jest to stodoła jednoklepiskowa, dwusąsiekowa. Klepisko jest nieprze-jezdne z furtką do wyprowadzania koni w tylnej ścianie klepiska. Wrota wjazdowe znajdują się od strony podwórza. Pierwotnie wzdłuż tylnej ściany istniała przybudówka, która obecnie zachowała się jedynie na szerokości klepiska, utrzymana celem zabezpieczenia wspomnianej furtki. Jeszcze w 1972 roku przybudówka ciągnęła się przez $\frac{2}{3}$ długości ściany. Przykryta była nisko schodzącą połącią dachu i służyła jako plewnik. Drugi plewnik wydzielony był wzdłuż ściany frontowej kosztem jedne-go sąsięku. Osobliwością w omawianej stodole są małe okienka, umiesz-czone po obu stronach wrót. Ramy okienek są ozdobnie wycięte (ryc. 40). Nad wrotami, na belce znajduje się data 1763. Na przedłuże-niu stodoły stał murowany budynek użytkowany jako stajnia. Budynek ten zachował się tylko we fragmentach. Nie jest wykluczone, że pierwot-nie stał tu budynek o tradycyjnej konstrukcji ryglowej, który stanowił ze stodołą jedną pierzeję podwórza. Świadczyłby o tym dwuspadowy szczyt dachu od tej strony budynku. Murowana stajnia wzniesiona zo-stała w latach 30-tych XX wieku i jej budowa nie mogła wpłynąć na zmianę kształtu dachu stodoły.

Stodoła wraz z chałupą są najstarszymi obiektami w zagrodzie. Roz-

planowanie wnętrza tych obiektów zachowało swój pierwotny charakter i mimo częściowej destrukcji z łatwością można odtworzyć ich dawny wygląd i wykorzystanie poszczególnych pomieszczeń.

Wzdłuż przeciwległego boku zagrody usytuowany jest budynek inwentarski (oznaczony na ryc. 41 nr 2). Całą tą pierzeję podwórza stanowi wspomniany budynek i tyły zabudowań sąsiada. Budynek inwentarski posiada dobudowaną pod kątem prostym przybudówkę, tworzącą z nim literę L. Przystawka ta pełni rolę przejazdnej wozówki. Ściany całego budynku są wzniesione w konstrukcji szachulcowej. Dach krokwiowo-jętkowy przykryty jest blachą. Jest to budynek dwukondygnacyjny. Pierwsza kondygnacja przeznaczona jest do trzymania inwentarza, pięterko do przechowywania słomy i siana. Druga kondygnacja nad częścią inwentarską jest zaopatrzona w galeryjkę. Galeryjka ta znajduje się od strony podwórza. Powstała ona przez nadwieszenie dachu i wysunięcie belek stropowych pierwszej kondygnacji. Elementy te łączą słupy pionowe, związane w połowie wysokości balustradą, którą zdobią dekoracyjnie wycięte tralki. Galeryjka zachowała się tylko we fragmencie. Jednakże to, co z niej pozostało, pozwala ją całkowicie odtworzyć. Wstęp na galeryjkę zabezpiecza drabina. Dostęp z galeryjki na pięterko prowadzi przez prostokątne włazy. Pierwsza kondygnacja jest podzielona na cztery pomieszczenia inwentarskie. Do każdego z nich prowadzi osobne wejście. Wiek budynku określa się na początek XIX stulecia. Stan zachowania obiektu jest zadowalający. Rozplanowanie wnętrza jest niezmiennione.

Na pierwszym planie obejścia, od strony drogi znajduje się budynek bramny (oznaczony na ryc. 41, nr 5). Usytuowany jest wzdłuż boku północno-wschodniego. Jest to budynek stojący osobno, nie łączący się z innymi elementami zagrody. Ściany wzniesione są w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem szachulcowym. Przykryty jest dachem dwuspadowym o konstrukcji krokwiowo-jętkowej, pokrytym blachą. Budynek jest zaopatrzonej w przejazd umieszczony asymetrycznie. Od strony drogi przejazd zamyka dwuskrzydłowa brama i jednoskrzydłowa furtka dla pieszych. Nad bramą znajduje się napis z nazwiskiem cieśli i fundatora oraz data 1812. Napis ten ozdabiają stylizowane kwiaty tulipana, które są powszechnym elementem zdobniczym na Pomorzu. Budynek jest dwukondygnacyjny, poza przejazdem, którego prześwit ma wysokość dwóch kondygnacji. Druga kondygnacja jest zaopatrzona od strony podwórka w galeryjkę, uzyskaną przez nadwieszenie dachu i wysunięcie belek stropowych pierwszej kondygnacji. Nadwieszenie dachu wspierają pionowe słupy, wsparte na końcach belek stropowych. Galeryjka zaopatrzona jest w balustradę biegnącą w połowie wysokości słupów. Ozdobą balustrady są płaskie, profilowane tralki w formie stylizowa-

nego kwiatu tulipana. Galeryjka spełnia rolę wyłącznie dekoracyjną, gdyż od jej strony nie ma wejścia na pięterko. Dostęp do pięterka zapewniają włazy umieszczone od strony przejazdu. Jest to bardzo ciekawy przykład dbałości o ładny wygląd obejścia. W większości wypadków galeryjki pełnią głównie rolę użytkową, ułatwiając dostęp na pięterko i komunikację między poszczególnymi wnętrzami drugiej kondygnacji. Wchód na galeryjkę zapewniają zwykle schody drabiniaste lub na stałe zamontowana drabina. Opisywana galeryjka nie posiada ani schodów, ani drabiny. Budynek bramny składa się z przejazdu i trzech pomieszczeń: wozówki dostępnej od strony przejazdu, kurnika stanowiącego trakt pierwszy w stosunku do wozówki (pomieszczenie to ma dwoje drzwi od strony podwórza) i obory, która zajmuje całą szerokość budynku. Położona jest po drugiej stronie przejazdu. Wejście do niej prowadzi od podwórza, a oświetla ją okienko umieszczone w ścianie licowej od drogi. Nad pomieszczeniami inwentarskimi i wozówką znajduje się wspomniane pięterko na paszę.

Opisane wyżej dwie zagrody stanowią znakomity przykład siedliska bogatego chłopa z drugiej połowy XVIII wieku. Mimo że poszczególne elementy zagród mają różną metrykę z połowy, końca XVIII wieku i początków XIX stulecia, w sumie kontynuują XVIII-wieczny program zabudowy. Co się tyczy chałup w zagrodzie nr 16 i 23, są one niewątpliwie oparte na wzorze domu dolnosaskiego. W swojej klasycznej postaci chałupa dolnosaska posiadała po obu stronach sieni, w przedniej części budynku pomieszczenia gospodarcze, zaś część mieszkalna mieściła się w tyle chałupy (domy z Kępy, chałupa Nimza z Jamna). Na etapie, kiedy mieszkalno-gospodarczy dom dolnosaski przekształcał się w całości w mieszkalny, pierwotny układ zachowywał się o tyle, że izby mieszkalne mieściły się w tyle budynku, w przodzie zaś sytuowano pomieszczenia pomocnicze: komory, izby parobków, łóżka wnękowe itp. (dom Maukego z Jamna, dwurodzinny dom Holza i Martena z Ustronia Morskiego). Natomiast w chałupach z Krup izby paradne przesuwają się do pierwszego traktu domu, co w chałupie nr 16 odbywa się nawet kosztem przewężenia sieni. Pomieszczenia pomocnicze zaś jak kuchnie, alkierze i komory przemieszczają się na tył domu (podobny układ prezentuje chałupa nr 2 w Sarbinowie). Na pokrewieństwo z chałupą dolnosaską wskazują: wzdłużna sień, wejście główne umieszczone w szczycie, monumentalność bryły i rzut przyziemia w formie wydłużonego prostokąta. Warto tu zaznaczyć, że chałupy nr 23 i 18 z Dąbek, które również noszą cechy domu dolnosaskiego, ale w fazie przekształcania się domu wąskofrontowego w szerokofrontowy a więc w ostatnim etapie ewolucji chałupy saskiej na Pomorzu, posiadają izby paradne w głębi domu, na końcu sieni wzdłużnej.

Chałupy wąskofrontowe, oparte na typie domu dolnosaskiego, bardziej lub mniej zbliżone do jego czystej postaci w wielu miejscowościach nadmorskich stanowiły jeszcze w połowie XIX wieku o krajobrazie kulturowym tych wsi (Kępa, Ustronie Morskie, Sarbinowo, Uniesty, Jamno, Łabusz). Obecnie na całym badanym odcinku pasa nadmorskiego zachowało się sześć takich obiektów — chałupa nr 2 w Sarbinowie, nr 37 w Uniestach (nie uwzględniona w niniejszym opisie ze względu na znaczną przebudowę obiektu), trzy chałupy w Dąbkach — nr 18, 22, 23 oraz opisane wyżej dwie chałupy z Krup.

Mimo tak niewielkiej ilości materiału można w oparciu o przekazy źródłowe wyciągnąć pewne wnioski co do zasięgu i ewolucji domu dolnosaskiego na Pomorzu. Do zagadnienia tego przyjdzie wrócić jeszcze w podsumowaniu końcowym niniejszego studium.

R u s i n o w o, gm. Postomino

Wieś położona około 1,5 km od morza, 12 km na północny zachód od Darłowa. Miejscowość jest wsią rolniczą, tylko niewielka ilość mieszkańców trudni się rybołówstwem. Podobnie było przed 1945 rokiem. Tylko najuboższa warstwa mieszkańców wsi parała się zajęciami rybackimi.

Tradycyjne budownictwo wiejskie charakteryzuje zagroda zamknięta, którą zamieszkiwała większość zamożnych chłopów. Dom mieszkalny najczęściej jest sytuowany na pierwszym planie zagrody, licem do drogi. W zagrodach zamkniętych uderza brak budynków bramnych. W ich miejscu częstym zjawiskiem jest zadaszona wysoka brama z furtką dla pieszych.

20. Zagroda nr 41

Jest to najlepiej zachowane obejście zamożnego chłopą wybrane dla prezentacji zabytkowego budownictwa tej wsi. Poszczególne obiekty w zagrodzie wzniesiono w końcu XVIII i na początku XIX wieku. Pozwala to zapoznać się z zachowaną w niezmienionej postaci zagrodą chłopską z tego właśnie okresu. Obejście to stanowi reprezentację pewnego typu siedliska zamkniętego, charakterystycznego dla Rusinowa (ryc. 42, 43, 44). Omawiana zagroda stanowi jeden z cenniejszych zespołów zabytków budownictwa nadmorskiego. Składa się na to wiek poszczególnych budynków i stopień zachowania pierwotnego ich wyglądu.

Obejście stanowi zamknięty szczelnie czworobok o podwórzu zbliżonym do kwadratu. Na pierwszym planie stoi chałupa, usytuowana licem do drogi i przybudowana do niej zadaszona brama z furtką dla pieszych.

Prawy bok i tył podwórza, patrząc od bramy wjazdowej, zajmują kolejno obora i chlewy. Chlew zamykający tył obejścia ma drugi przejazd. Wzdłuż lewego boku podwórza, kolejno od drogi, stoi stodoła i budynek magazynowy, które stanowią wschodnią pierzeję podwórza.

Najstarszym i najciekawszym obiektem jest chałupa (ryc. 42) wzniesiona w 1780 roku, jak głosi data i napis umieszczony wewnątrz na belce nad schodami. Ściany chałupy mają konstrukcję szachulcową. Chałupę przykrywa naczółkowy dach z świetlikiem w formie „wolnego oka”, umieszczonym od strony podwórza. Jest to dom szerokofrontowy, asymetrycznie dwudzielny. Wejście główne, paradne znajduje się od strony podwórza. Zaakcentowane jest ozdobnymi, płycinowymi, dwuskrzydłowymi drzwiami. Układ wnętrza jest dwutraktowy. Dwutraktowa sień stanowi poprzeczną oś podziału budynku. Trakt pierwszy sieni jest szeroki, trakt drugi znacznie zwężony na rzecz kuchni. Dom posiada trzy izby mieszkalne, dwie w pierwszym traktie od podwórza rozmieszczone po obu stronach sieni — izby paradne. Trakt drugi chałupy zajmują: izba mieszkalna, kuchnia, alkierz i dwie komory. Rozplanowanie wnętrza jest pierwotne. Prawdopodobnie chałupa była przewidziana dla młodych gospodarzy i starych rodziców. Dla „starków” przeznaczone być mogły mniejsza izba w traktie pierwszym, alkierz i jedna komora. Drugą stronę domu użytkowali młodzi gospodarze, którzy zajmowali pozostałe pomieszczenia.

Drugim bardzo ciekawym elementem w zagrodzie jest dwukondygnacyjny budynek inwentarski (ryc. 43). Parter składa się z czterech pomieszczeń dla inwentarza. Piętrko zaopatrzone w galeryjkę przeznaczone jest na składowanie siana i słomy. Galeryjka zapewnia komunikację między wejściem do drugiej kondygnacji. Na oczepek pod okapem dachu jest data wzniesienia budynku — 1822. Budynek przykrywa dach konstrukcji krokwiowo-jętkowej posyty trzcina. Szczyt dachu od strony drogi ma pełny spad. Budynek ten jest użytkowany jako obora i stajnia.

Na wprost chałupy zamyka podwórze od tyłu drugi budynek gospodarczy z przejazdem (ryc. 44). Stan jego zachowania jest gorszy od poprzednio opisanego; dach został przerobiony i pokryty dachówką. W części za przejazdem, w partii dolnej został przemurowany. Dach w tej części jest zupełnie współczesny, pokryty papą. Chlew ten jest nieco niższy od opisanego wyżej. Budynek ten jest użytkowany jako pomieszczenie dla świń i drobiu.

Ostatni bok zagrody zamyka stodoła (ryc. 44). Pierwotnie był to budynek jednoklepkowy i dwusąsiekowy. Obecnie jeden sąsieć zachował się fragmentarycznie. Ściany wzniesione są w konstrukcji ryglowej

z wypełnieniem brożynowym. Dach ma jeden szczyt naczółkowy. Przy drugim szczycie część budynku została pozbawiona dachu. Ucięty dach jest zaszalowany w formie dachu dwuspadowego. Wzdłuż tylnej ściany ciągnie się przybudówka przeznaczona na plewnik. Układ omawianej stodoły i faktura drewna wskazuje, iż została ona wzniesiona w końcu XVIII lub na początku XIX wieku.

Budownictwo byłego powiatu sławieńskiego przedstawia się nader interesująco. Reprezentowane jest przez obiekty od połowy XVIII do II połowy wieku XIX. Występują tu zagrody rybackie, w których zabudowania gospodarskie są niewspółmiernie skromniejsze w porównaniu z monumentalną chałupą (zagrody z Dąbek). Częstym zjawiskiem są też zagrody zamknięte z budynkiem bramnym (Krupy) lub zadaszoną bramą (Rusinowo) o obszernych zabudowaniach gospodarczych. Najciekawsze są różnicowania w typach domów mieszkalnych w aspekcie czasowym i przestrzennym. Spotyka się tu chałupy oparte na schemacie domu dolnosaskiego — wąskofrontowego z sienią stanowiącą oś wzdłużną budynku (chałupy z Krup). Domy te pochodzą z drugiej połowy XVIII wieku. W Dąbkach występują chałupy o niesłychanie prymitywnym systemie ujęć dymowych (komory dymowe z łapaczami iskier). System ten zastosowano zarówno w domach z końca XVIII wieku jak i w chałupach z II połowy XIX stulecia. Starszy typ chałupy z Dąbek stanowi bardzo interesujący przykład przekształcania się domu wąskofrontowego, opartego na wzorze dolnosaskim w chałupę szerokofrontową, dwudzielną o sieni poprzecznej. Jest zastanawiające, że chałupa datowana na drugą połowę XVIII wieku z Rusinowa, a więc nieco starsza od chałup w Dąbkach i Krupach, jest domem szerokofrontowym, dwudzielnym z bardziej nowoczesnym systemem kominowym. Podobnie rzecz się miała w byłym powiecie koszalińskim, gdzie wąskofrontowa chałupa z 1804 roku w Sarbinowie była typologicznie starsza od szerokofrontowej chałupy w Bielkowie pochodzącej z końca XVIII wieku. Zjawisko to może dać materiał do rozważań, w jakim stopniu na formy budownictwa miały wpływ warunki ekologiczne i gospodarcze, a w jakim stopniu zależało to od stosunków etnicznych.

SŁUPSKIE

Zalesin. gm. Duninowo

Jest wsią położoną 3 km od morza i około 9 km na zachód od Ustki. Prezentowane obiekty z Zalesina znane są z archiwalnych zdjęć, wykonanych w okresie międzywojennym. Zdjęcia te znajdują się w archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku. W obiektach, które zostaną niżej omówione, brak będzie wymiarów budynków, rzutów przyziemia, przekrojów itp. Na podstawie załączonych zdjęć autor próbuje odtworzyć sposób użytkowania domów i ewentualne rozplanowanie wnętrza.

21. Chałupa I

Była budynkiem szerokofrontowym, wzniesionym w konstrukcji szachulcowej, przykrytym dachem czterospadowym z dymnikami (ryc. 45, 46). Poszycie dachu stanowiła tu trzcina. Chałupa posiadała jedno wejście umieszczone w ścianie licowej. Sądząc po znajdującym się na prawo od drzwi otworze okiennym, pozbawionym szyb i zamykanym prymitywną okiennicą, mieściło się tu pomieszczenie inwentarskie. W ścianie szczytowej, widocznej na ryc. 46, znajdują się dwa stosunkowo duże, sześciokwaterowe okna. Usytuowane są one asymetrycznie w pobliżu narożnika z przybudówką. W ścianie tej znajduje się jeszcze jedno okienko dwukwaterowe, umieszczone w pobliżu drugiego narożnika. Tej wielkości okienka oświetlają zwykle komorę. Druga ściana szczytowa nie posiada okien i drzwi (ryc. 45). Natomiast ściana licowa widoczna na ryc. 46 posiada dwa okna o niewielkich wymiarach.

Na podstawie analizy reprodukowanych zdjęć można stwierdzić z całą pewnością, iż w pierwszym trakcie, od strony drzwi wejściowych, które prawie na pewno prowadziły do sieni, mieściły się: izba oświetlona dwoma sześciokwaterowymi oknami umieszczonymi w ścianie szczytowej, po drugiej stronie sieni znajdowało się pomieszczenie inwentarskie. Jest wielce prawdopodobne, że za izbą znajdowała się komora, którą sygnalizuje małe dwukwaterowe okienko. Użytkowanie przybudówki, widocznej na ryc. 45, nie jest zupełnie jasne. Nie wydaje się ona być wykorzystywaną jako komora, gdyż jest pozbawiona okienka. Dostęp do przybudówki prowadzić może tylko z izby. Nie może to być na pewno pomieszczenie inwentarskie, gdyż trzymanie inwentarza żywego w bezpośrednim sąsiedztwie izby mieszkalnej nie było praktykowane. W znanych z autopsji i z literatury obiektach niekiedy w takich przybudówkach znajdowały się łóżka wnękowe. Nie jest wykluczone, że

właśnie takie było zastosowanie i tej przybudówki. Wykorzystanie drugiego traktu chałupy jest znacznie trudniejsze do ustalenia. Można się z dużym prawdopodobieństwem domyślać, iż za izbą mieściła się komora. Centralny komin przytykał najprawdopodobniej do izby. Czy w izbie gotowano strawę, czy też kuchnia była wydzielonym osobnym pomieszczeniem, trudno ustalić. Trzeba stwierdzić, że nigdzie na Pomorzu nie zetknął się autor z łączeniem w jednym pomieszczeniu izby mieszkalnej i kuchni, zarówno w obiektach znanych z autopsji jak i literatury. Często natomiast kuchnia sytuowana jest na przedłużeniu sieni. Jest więc możliwe, że i w tym obiekcie kuchnia była usytuowana w drugim trakcie za sienią i komunikowała się z komórką położoną za izbą. W takim wypadku kuchnię oświetlałoby okienko znajdujące się pośrodku ściany licowej, widocznej na ryc. 46. Ze zdjęcia widać, że okno jest zbyt małe na oświetlenie kuchni, lecz może to być zniekształcenie wywołane skrótem perspektywicznym. Drugi otwór okienny w tej samej ścianie wydaje się oświetlać pomieszczenie związane z częścią mieszkalną, a więc komorę, alkierz lub izbę. Nie wydaje się, by oświetlało ono pomieszczenie inwentarskie.

Podsumowując poczynione wyżej spostrzeżenia należy stwierdzić, że chałupę zamieszkiwali ubodzy użytkownicy. Można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że dom posiadał jedną izbę, komorę i być może kuchnię i alkierz. Wydzielone było też pomieszczenie inwentarskie. W sąsiedztwie chałupy nie widać budynków gospodarczych i niewykluczone, że był to dom samotny bez innych zabudowań gospodarczych. Możliwe, że pierwotnie chałupa była kurna. Świadczą o tym dymniki prymitywnie zatkaane trzcina i stosunkowo nowy, murowany, wyciągnięty ponad dach komin.

22. Chałupa II

Budynek o konstrukcji szachulcowej ścian, przykryty prawdopodobnie (drugi szczyt dachu niewidoczny) dachem czterospadowym, poszytym trzcina (ryc. 47). Komin usytuowany centralnie — nowy, murowany. Obiekt był domem mieszkalno-inwentarskim. Od strony szczytu widocznego na zdjęciu znajdowały się pomieszczenia inwentarskie. Świadczy o tym brak okien i widoczne w ścianie licowej, w pobliżu szczytu, drzwi wykonane dość niedbale. Takie drzwi stosuje się w budynkach gospodarczych. Trudno ustalić czy drzwi w ścianie szczytowej prowadziły tylko do części inwentarskiej, czy było to jedyne wejście do budynku. Obok tych drzwi znajdują się małe drzwiczki sięgające poziomego rygla. Mogły to być drzwi od piwnicy (pod częścią inwentarską mało prawdopodobne) lub drzwi tzw. gnojowe, co potwierdzałoby przeznaczenie

inwentarskie tej części domu. Nie jest wykluczone, że w ścianie licowej, niewidocznej na zdjęciu, były drugie drzwi. Część mieszkalna zdaje się mieścić przy drugim szczycie. Świadczyć o tym może sześciokwadratowe okno, w dalszej perspektywie widoczne na zdjęciu ściany licowej. Naprzeciw chałupy, usytuowany do niej równolegle, znajduje się budynek gospodarczy, który wydaje się stanowić jedno obejście z chałupą. Mieszkańcy tego domu należeli do uboższej warstwy ludności wiejskiej, o czym świadczyć mogą niewielkie rozmiary domostwa oraz łączenie pod jednym dachem pomieszczeń mieszkalnych i inwentarskich. Omawiana chałupa, podobnie jak opisana wyżej chałupa I, mogła być budowana jako dom kurny. Przemawia za tym jej archaiczność, zatkanie wtórnie dymniki i stosunkowo nowy, wyciągnięty ponad dach komin.

23. Chałupa III

Miała szachulcową konstrukcję ścian. Dach czterospadowy pokryty był trzcina. Bielony komin usytuowany pośrodku kalenicy dachu. Dom był budynkiem mieszkalno-gospodarczym (ryc. 48). Część mieszkalna zajmowała $\frac{3}{4}$ domu, część gospodarcza $\frac{1}{4}$. Dostęp do części inwentarskiej prowadził przez drzwi umieszczone w ścianie szczytowej. Wejście do części mieszkalnej umieszczone asymetrycznie znajdowało się w ścianie licowej. Nie jest wykluczone, że część mieszkalna komunikowała się z gospodarczą poprzez sień. Izba lub izby mieszkalne mieściły się przy szczycie przeciwnym do szczytu widocznego na zdjęciu. Świadczy o tym drugie okno, widoczne w dalszej perspektywie ściany licowej. Okno pierwsze zdaje się oświetlać sień. Obok tego okna widoczne jest okienko-światlik, oświetlające część gospodarczą. Tę część domostwa oświetlają ponadto dwa okna, jedno o dość dużym prześwicie pozbawione ram i szyb, zasłaniane drewnianą klapą, drugie okienko małe, dwukwaterowe, umieszczone obok. Nie jest wykluczone, że chałupa była pierwotnie kurna, o czym świadczyłyby niedbale zasłonięte dymniki.

R o w y, gm. Objazda

Wieś nadmorska, położona na początku mierzei jeziora Gardno.

24. Chałupa nr 17

Jest ostatnim zabytkiem rybackiego budownictwa w tej wsi (ryc. 49, 50). Jest to obszerne domostwo z umieszczonym w partii strychowej „wolin okiem”, w którym znajduje się wjazd do ładowania siana lub wciągania sieci. Układ wnętrza chałupy został bardzo zmieniony przez

przebudowy mające na celu uzyskanie jak największej ilości pokoi wynajmowanych letnikom. Trudno dziś stwierdzić, czy był to dom dwurodzinny o wspólnej sieni, czy chałupa była użytkowana przez jedną rodzinę. Bez odpowiedzi pozostanie pytanie, czy pomieszczenia gospodarcze tj. stodółka (9), obórka (10) miały swoje odpowiedniki w pomieszczeniach 3, 4, 5, 6, w których obecnie mieszczą się pokoje gościnne. Część prawa została wymurowana od nowa, podobnie jak ściana tylna od podwórza. Według wszelkiego prawdopodobieństwa pierwotnie był to dom symetrycznie dwudzielny i może dwurodzinny. Po obu stronach sieni w trakcie pierwszym mieściły się izby mieszkalne większe, w trakcie drugim izby mniejsze, alkierze lub pomieszczenia gospodarcze. Środek zajmowała czarna kuchnia z osobnymi dla każdej rodziny paleniskami. Partie szczytowe a więc 3, 4, 5 i 6 oraz 10, 9 i 8 zajmowały pomieszczenia inwentarsko-stodolne. Od tyłu prowadziły do wnętrza drugie drzwi, które zapewniały obu rodzinom pełną izolację.

K l u k i, gm. Smołdzino

Położone nad jeziorem Łebsko stanowiły ostatnią enklawę Słowińców, którzy tu najdłużej opierali się germanizacji. Sprzyjało temu niewątpliwie odizolowanie wsi przez bagna od wpływów obcych. Toteż budownictwo w Klukach zachowało swoją odrębność i jest zupełnie obce budownictwu kolonistów niemieckich. Obecnie w Klukach istnieje skansen budownictwa słowińskiego. Wieś składa się z trzech przysiółków: Kluk Smołdzińskich, Kluk Pawełek i Kluk Żeleskich. Istniały jeszcze Kluki Ciemińskie, po których dziś pozostały tylko ślady w postaci starych fundamentów domów.

K l u k i S m o ł d z i ń s k i e

To część wsi o kształcie ulicówki. Domy stoją wzdłuż drogi równoległej do brzegów jeziora Łebsko. Kluki Smołdzińskie oddziela od jeziora pas bagien szeroki około 700 m.

25. Zagroda nr 2

To obejście składające się z chałupy i chlewika (ryc. 51, 52, 53). Chałupa z pierwszej połowy XIX wieku jest budynkiem dwurodzinnym. Ściany wzniesione w konstrukcji szachulcowej oszalowane są deskami. Dach krokwiowo-jętkowy ma kształt naczółkowy z dymnikami. Dom składa się z dwóch mieszkań. Każde mieszkanie posiada sień, kuchnię leżącą na przedłużeniu sieni oraz dwie izby — jedna od drogi, druga

od podwórza. W kuchni we wnęce mieści się palenisko. Sień i kuchnia przylegają do ściany szczytowej. Wejścia do mieszkań znajdują się od strony podwórza, blisko narożników (ryc. 52). Każde mieszkanie ma osobne wejście i osobny przewód kominowy. W szczytach dachowych znajdują się włazy do ładowania siana lub wciągania sieci do suszenia. Mieszkanie lewe ma przebudowaną nieco kuchnię, kosztem której wydzielono mały pokój.

Chlewik składa się z 4-ch pomieszczeń, po dwa dla każdej rodziny. Usytuowany jest szczytem do drogi i prostopadle do chałupy.

Kluki Żeleskie

Położone są na południe od Kluk Smółdzińskich. Są to trzy zagrody, które mają bardziej rozbudowane zabudowania gospodarcze aniżeli w obejsiach w Klukach Smółdzińskich.

26. Zagroda nr 5

Tworzyło ją 6 budynków: dwurodzinny dom, dwa chlewy (jeden został już rozebrany), dwudzielna stodoła i dwie szopy (ryc. 54, 55, 56). Chałupa ma zbliżoną bryłę do opisanego wyżej domu z zagrody nr 2 w Klukach Smółdzińskich. Ma ona podobny kształt i taki sam naczółkowo-dymnikowy dach przykryty trzcina. Chałupa składa się z dwóch identycznych mieszkań. Mieszkania w tym domu mają nieco bogatszy program użytkowy. Każde mieszkanie składa się z trzech izb, sieni i kuchni. Jest to jakby połączenie dwu chałup jednorodzinnych. Pozostałe budynki zagrody stoją wokół podwórza. Każdy budynek stoi oddzielnie, tak, że nie tworzą one zagrody zwartej. Zarówno chałupa jak i budynki inwentarskie zbudowane są w konstrukcji szachulcowej. Stodoła i obydwie szopki mają ściany ramowe obite deskami.

Cie min o, gm. Główny

Wieś położona 6 km na południowy wschód od Kluk Smółdzińskich.

27. Chałupa, o której mowa będzie niżej, znana jest jedynie ze zdjęcia archiwalnego (ryc. 57). Był to budynek mieszkalno-gospodarczy. Część mieszkalna zajmowała $\frac{2}{3}$ budynku. W ścianie licowej znajdowało się troje drzwi. Dwoje drzwi prowadziło do części gospodarczo-inwentarskiej, trzecie do sieni. Sień oddzielała część mieszkalną od inwentarskiej i przylegała do pomieszczeń mieszkalnych. Na podstawie tego zdjęcia trudno wnioskować o rozplanowaniu wnętrza domu. Szerokość bu-

dynku pozwala przypuszczać, iż część mieszkalna była dwutraktowa. Część gospodarcza składała się z dwóch pomieszczeń z osobnymi wejściami. Jest prawdopodobne, iż pierwotnie było tylko jedno wejście. Drugie pomieszczenie powstało przez przystawienie przybudówki, którą przykryto dachem przez przedłużenie okapu naczółka. Przewód komi-nowy znajdował się na linii ściany działowej między sienią a częścią mieszkalną, na osi kalenicy dachu.

*
* *

Na terenie dawnego powiatu słupskiego budownictwo pasa nadmorskiego jest mniej zróżnicowane, niż miało to miejsce na terenach poprzednio omówionych. Nie spotkano się tu z zamkniętą zagrodą z budynkiem bramnym. Natomiast częste są tu wypadki łączenia pod jednym dachem z częścią mieszkalną pomieszczenia inwentarskiego, które oddziela od izb mieszkalnych sień. Podobnie rzecz się miała w chałupie w Grzybowie w dawnym powiecie kołobrzeskim. Domy takie spotykamy zarówno w zachodniej części powiatu (Zalesin) jak i na jego wschodnich krańcach (Ciemino). Wiąże się to z zajęciami rybackimi ludności (Kluki) i niewielkim udziałem w gospodarce rolniczej i hodowli. Ź ludności rybackiej inwentarz żywy składał się z krowy, paru świń czy drobiu. Dla zwierząt tych wystarczało wydzielenie pomieszczeń w chałupie.

Oddzielnym zagadnieniem jest dom dwurodzinny, ściśle związany z miejscowościami zamieszkałymi przez Słowińców. Pozornie chałupa dwurodzinna robi wrażenie symetrycznie dwuizbowej, ale nie jest to dom dwudzielny, w którym nastąpiło przedzielenie sieni i utworzenie dwóch mieszkań. Pierwotnie chałupy te zestawione były sieniami. Łączyło się to z użytkowaniem wspólnego komina, odprowadzającego dym na strych. Z czasem kiedy wyciągnięto kominy ponad dach i uzyskanie cegły było łatwiejsze, chałupy dwumieszkaniowe zaczęto wznosić z sieniami umieszczonymi przy ścianach szczytowych. Układ tradycyjnego mieszkania w chałupie dwurodzinnej jest powtórzeniem układu jednorodzinnego, jaki zanotował Tetzner¹⁷. Domy dwurodzinne znane były i w zachodnich osadach rybackich (Ustronie Morskie, Jamno). Dla rybaków pracujących w zespołach zamieszkiwanie dwu czy wielorodzinnego domu ułatwiała zwoływanie się na połów¹⁸. W osadach rybackich na zachodzie województwa koszalińskiego zwyczaj ten wygasł wcześniej, natomiast u Słowińców przetrwał do II połowy XIX wieku. W chału-

¹⁷ F. Tetzner, *Die Slawen...* op. cit., s. 409.

¹⁸ B. Stelmachowska, *Budownictwo Słowińców*, Słupsk, s. 27.

pach, które zostały zaprezentowane z terenów północnych byłego powiatu słupskiego, przeważa dom szerokofrontowy, dwudzielny, z licznymi przykładami rodzimej, ludowej architektury Pomorza, obcej napływowej ludności niemieckiej. Trzeba tu podkreślić, iż te tereny zgarmanizowały się najpóźniej.

WNIOSKI KOŃCOWE

Omawiając budownictwo ludowe w pasie nadmorskim, na terenie dawnego województwa koszalińskiego, należy rozgraniczyć zabytki jeszcze istniejące i budownictwo, które znane jest z przekazów z końca XIX wieku i początków XX stulecia. Jeżeli na jakimś terenie występuje mozaika etniczna, jeżeli istnieją wzory miejscowe rodzime i różne wzory przyniesione przez osadników przybyłych z różnych stron, w okresie pierwszym ich koegzystencji będzie występowała duża różnorodność typów domów i zagród. Z czasem warunki miejscowe — gospodarcze i fizjograficzne będą działały modyfikująco na charakter budownictwa. Będą się wytwarzały miejscowe formy budownictwa, które będą jakąś sumą zapożyczeń. Wreszcie jeżeli władze będą wprowadzać normy budowlane, proces ujednolicania będzie postępował szybciej. Taki stan rzeczy istniał jeszcze u progu bieżącego stulecia na Pomorzu. Badacze z tamtych czasów rejestrowali domy o klasycznych formach miejscowych (dom z Boleńcza) lub typowych dla osadnictwa obcego (domy saskie z Kępy), a ponadto formy mieszane o wyraźnych elementach miejscowych i obcych. Tu należy zaznaczyć, iż chałupa zrębowa czy szachulcowa ma przeciętną trwałość około 200 lat, a przeważnie już po 100—150 latach istnienia budynek rozbierano i wznoszono nowy. Do końca XVIII wieku obraz budownictwa ludowego musiał być na tych terenach bardzo ciekawy i różnorodny. Z tych czasów zachowały się jedynie nieliczne przykłady. Na skutek zesterzenia się budynków zaczęto wznosić nowe domy, ujednolicone zarówno przez warunki fizjograficzne — gospodarcze (te ostatnie też nie były statyczne), wytworzone lokalne mody i wreszcie nakazy administracyjne. Jest rzeczą oczywistą, iż do obecnej chwili zachowało się więcej zabytków młodszych z II połowy XIX wieku niż starszych z przełomu XVIII/XIX wieku. Toteż obecny obraz zabytkowego budownictwa jest bardziej jednolity niż ten, który zarejestrowali badacze minionego stulecia.

Ustalenie chronologii poszczególnych typów domów napotyka na wiele trudności. Brak jest informacji, jaką formę miało rodzime budownictwo nadmorskie. Czy miało ono postać zbliżoną do chałupy z Boleńca? Jeżeli tak to najstarszą formą domu na tym terenie mogła być chałupa wąskofrontowa, dwuwnętrzna zarejestrowana przez Gulgowskiego¹⁹, a następnie jej nieco zmieniona forma, którą przekazał z Kluk Tetzner²⁰. Jedno wydaje się dość pewne, zwróciła na to uwagę już Stelmachowska²¹, słowińska chałupa dwurodzinna ma rozkład mieszkania przeznaczonego dla poszczególnej rodziny niemal identyczny, jaki opisał Tetzner w chałupie z Kluk. Wydaje się, że dla ostatnich siedzib Słowińców taki typ domu wąskofrontowego, dwutraktowego jest pierwotny.

Śladów dawnego domu słowińskiego można się doszukać w chałupach z Zalesina w byłym powiecie słupskim i w chacie rybackiej z Wicia — były powiat Sławno. Z terenów położonych bardziej na południe ten typ rozkładu wnętrza prezentuje chałupa owczarza z Somin w Bytowskim. Na zachód od jeziora Kopań nie stwierdzono występowania domu o wyżej wymienionych elementach, ani nie zostały one zarejestrowane przez badaczy niemieckich z XIX i XX wieku. Nie jest wykluczone, iż elementy obce budownictwu niemieckiemu były przez tych badaczy celowo pomijane.

Wraz z osadnictwem niemieckim na tereny Pomorza nawarstwił się dom dolnosaski. Trudno powiedzieć, czy chałupa frankońska dotarła tutaj później. Faktem jest, że najstarsze chałupy są budowane na schemacie domu saskiego. Najbardziej czystą postać chałupy dolnosaskiej na Pomorzu reprezentują nieistniejące już domy rybackie z Kępy i chałupa Nimza z Jamna. Oś wzdłużną tych chałup stanowiła obszerna sień, bezstropowa lub ze stropem podwyższonym w stosunku do stropów innych wnętrz. Część mieszkalna mieściła się w głębi budynku. Okna oświetlające izby znajdowały się w ścianie szczytowej tylnej. W przedniej części chałupy, po obu stronach sieni ulokowane były pomieszczenia inwentarskie oraz komory, izby dla czeladzi, łóżka wnekowe itp. Na zaprezentowanym materiale, tak archiwalnym jak i na obiektach znanych autorowi z autopsji, można prześledzić ewolucję domu dolnosaskiego. Chałupy z Kępy (ryc. 3 i 4) i dom Nimza (ryc. 13) stanowią obiekty najbardziej zbliżone do klasycznej postaci domu dolnosaskiego. W miarę jak rosła potrzeby mieszkańców, rozrasta się inwentarz, mieszkalno-gospodarcza chałupa dolnosaska zmienia bryłę — obrasta

¹⁹ I. Gulgowski, *Das Bauernhaus...* op. cit.

²⁰ F. Tetzner, *Die Slawen...* op. cit., s. 409.

²¹ B. Stelmachowska, *Budownictwo Słowińców*, Poznań — Słupsk, Biblioteka Słupska, t. 5.

w przybudówki. W przedniej części domu, gdzie pierwotnie mieściły się pomieszczenia inwentarskie, instaluje się kuchnię, komory, składziki itp. Inwentarz lokuje się w dostawionych przybudówkach, gdzie również wydziela się część stodołę. Typowym przykładem takiej właśnie ewolucji domu saskiego jest nieistniejąca dwurodzinna chałupa z Jamna (ryc. 14). Cała budowla ma w rzucie przyziemia kształt odwróconej litery T. Przód budynku stanowi rozbudowana część gospodarcza, w której mieści się inwentarz, znajdują się siasieki, klepiska, wozówki itp. Tył budowli rozplanowany jest według wzoru dolnosaskiego z wzdłużną sienią i izbami położonymi w głębi budynku. Po bokach sieni znajdują się komory i kuchnie. W dalszej fazie ewolucji chałupa dolnosaska w całości zostaje adaptowana jako budynek mieszkalny, odizolowany od budynków gospodarczych, które tworzą pełną zagrodę. Jest to najczęściej obejście zamknięte z budynkiem bramnym. Tam, gdzie dawniej mieściły się w chałupie saskiej pomieszczenia inwentarskie lokuje się komory, składziki, izby czeladne itp. Obszerne izby gospodarzy instalowane są na końcu sieni z oknami umieszczonymi w tylnej ścianie szczytowej. Przykładem tej fazy ewolucji domu saskiego, stanowiącego całość z pełną zagrodą jest siedlisko Maukego z Jamna (ryc. 15).

Powyższe zmiany zachodzące w obrębie chałupy, wywodzącej się z typu domu saskiego, można prześledzić na podstawie materiału archiwalnego. Obiekty te, nie istniejące dziś, pochodzą prawdopodobnie z początków lub pierwszej połowy XVIII wieku. Tylko w przypadku chałupy Nimza znamy datę jej budowy — 1706 rok. W przypadku innych obiektów tu zaprezentowanych możemy jedynie domyślać się, że skoro wymieniono je w dziele wydanym w 1906 roku²², mogły w tym czasie mieć około 100 lat. Analiza chałup opartych na typie domu saskiego, znanych autorowi z autopsji, daje nowy materiał do rozważań. Są to obiekty młodsze o blisko 100 lat. Z siedmiu chałup znanych autorowi z badań terenowych dwie są datowane. Są to chałupa nr 2 z Sarbinowa z 1804 roku i chałupa nr 16 z Krup z 1791 roku. Co do innych obiektów — ich wieku można się jedynie domyślać. Wydaje się, iż pochodzą one prawdopodobnie z końca XVIII i początku XIX stulecia. Chałupy z Sarbinowa (ryc. 10) i z Krup (ryc. 35 i 40) są w rozplanowaniu wnętrza zbliżone nieco do opisanego wyżej domu Maukego z Jamna. W rzucie przyziemia, w porównaniu z tą chałupą, mają formę bardziej zwartego prostokąta. Posiadają one sień wzdłużną z głównym wejściem od szczytu frontowego. Sień ta jest nieco węższa od sieni w chałupie Maukego. Najistotniejszą różnicą jest to, iż izby paradne o największej powierzchni mieszczą się w przodzie budynku. Pomieszczenia pomocnicze

²² B. Schmid, *Das Bauernhaus...* op. cit.

zaś jak: kuchnie, alkierze, komory i składziki ułożone są w głębi domu. To przesunięcie izb do przodu domu, z oknami wychodzącymi na podwórze, wydaje się logiczne. Dzięki temu gospodarze mieli wgląd na całe obejście.

Reasumując powyższe rozważania można stwierdzić, iż chałupa dolnosaska na Pomorzu już od początków XIX wieku stała się zanikającym typem domu. Nawet w tych wsiach, gdzie jeszcze z końcem XVIII stulecia była ona formą dominującą, w połowie XIX wieku jest coraz powszechniej wypierana przez dom szerokofrontowy. Autor nie znalazł nigdzie chałupy o dolnosaskim rodowodzie, wzniesionej w drugiej połowie XIX wieku. Jamno, które jeszcze w 1820²³ roku miało przewagę domów wąskofrontowych, ma dziś wyłącznie domy szerokofrontowe. W Łabuszu, w zagrodzie nr 6, zachowały się fundamenty chałupy wąskofrontowej, natomiast istniejący budynek mieszkalny z połowy XIX wieku jest domem szerokofrontowym. W Dąbkach starsze chałupy są wznoszone pod wpływem wąskofrontowego domostwa, zaś wszystkie młodsze domy są szerokofrontowe o zupełnie odmiennym rozplanowaniu wnętrza. Prześledzenie mechanizmu tych przemian przerasta ramy niniejszego studium i zasługuje na osobne opracowanie.

Najmłodszą typologicznie odmianą domu mieszkalnego byłyby tedy chałupa szerokofrontowa, dwudzielna. Niekiedy jedną część stanowią pomieszczenia mieszkalne, drugą inwentarskie. Obecnie takich domów mieszkalno-inwentarskich już się prawie nie spotyka. Warto tu zaznaczyć, iż na zachód od jeziora Jamno opisany typ domu jest zdecydowanie późniejszy od chałupy o elementach dolnosaskich. Natomiast na wschód od Jeziora Jamneńskiego chałupy szerokofrontowe nierzadko mają XVIII-wieczną metrykę (Bielkowo, Osieki, Rusinowo).

Osobne zagadnienie stanowi zagroda. Z rodzimym typem chałupy pomorskiej związane jest obejście o trzech podstawowych elementach: chałupa, budynek inwentarski i stodoła. W pasie nadmorskim rodzime budownictwo, znane z przekazów dawniejszych czy współcześnie istniejące, zarejestrowane zostało we wsiach rybackich. We wsiach takich budynki gospodarcze sprowadzone były do minimum, lub mieściły się w dostawionych do chałup przybudówkach (Kluki, Objazda, Wicie, Zalesin, Ciemino). W pozostałych miejscowościach, oddalonych o kilka lub kilkanaście kilometrów od morza lub przymorskich jezior, tradycyjną jest zagroda zamknięta, najczęściej połączona z budynkiem bramnym. Brak zamkniętej zagrody w najstarszych zabytkach rybackiego budownictwa wiąże się z domem saskim, w którym pomieszczenia inwentarskie i gospodarcze mieściły się w obrębie domu.

²³ Plan wsi Jamno z 1820 r. *Op. cit.*

Do chwili obecnej obejście saskie w czystej postaci nigdzie się nie zachowało. Jeśli dziś istnieje chałupa wzniesiona na schemacie domu saskiego, to jest ona połączona z pełną zagrodą. Najczęściej będzie to zagroda zamknięta. Ten typ obejścia z budynkiem bramnym i budynkami zamykającymi szczelnie podwórze ze wszystkich stron należy łączyć z wpływami osadnictwa niemieckiego. Jest rzeczą charakterystyczną, iż zagroda zamknięta nie została potwierdzona w miejscowościach dawnego powiatu koszalińskiego na wschód od jeziora Jamno i na terenach na wschód od Słupska. Natomiast występuje licznie na terenie dawnego powiatu sławieńskiego. Może się to wiązać z szybszym zgermanizowaniem Sławieńskiego, niż Koszalińskiego i Słupskiego.

Omówione wyżej typy domów i zagród znane są z badań współczesnych i literatury niemieckiej. Dają więc obraz z przestrzeni blisko 100 lat. Stan współcześnie istniejącego budownictwa zabytkowego na Pomorzu jest dużo bardziej jednolity. Ogromna większość zabytków pochodzi z połowy lub ostatniej ćwierci XIX wieku. Dla całego Pomorza najbardziej powszechny jest dom szerokofrontowy, dwudzielny i dwutraktowy. Zabytki rodzimego budownictwa przetrwały reliktoowo w okolicach jezior Gardno i Łebsko, na terenach zamieszkałych do niedawna przez Słowińców. Na zachód od jeziora Jamno najczęstszym typem jest dom szerokofrontowy z zagrodą otwartą z tym, że najstarsze zabytki domów mieszkalnych są oparte w rzucie przyziemia na schemacie domu saskiego. Zagroda zaś ma formę obejścia zamkniętego z budynkiem bramnym. Domy szerokofrontowe o najstarszych metrykach spotkać można na terenach środkowych pasa nadmorskiego (Bielkowo, Osieki w dawnym powiecie koszalińskim, Rusinowo w dawnym powiecie sławieńskim i Rowy w dawnym powiecie słupskim). Jeśli chodzi o zagrodę, to we wsiach o przewadze gospodarki rolniczo-hodowlanej nad rybacką będzie przeważać zagroda zamknięta. We wsiach zaś o przewadze gospodarki rybackiej występują zagrody o budynkach gospodarczych niewielkich (Dąbki) i często niedbale skleconych (Kluki). Wyjątek stanowi wieś Jamno i Łabusz, gdzie zachowało się kilka zagród zamkniętych.

*
* *

Zaprezentowane tu obiekty stanowią przegląd form budownictwa ludowego w pasie nadmorskim. Jak powiedziano we wstępie niniejszej pracy, nie jest to obraz pełny. Tym niemniej w oparciu o przedstawiony materiał można było zasygnalizować niektóre problemy badawcze, wskazać na występujące typy domów i zagród w aspekcie czasowym i przestrzennym. Wydaje się, że poruszone tu zagadnienia wykazały,

jak badania nad budownictwem ludowym na Pomorzu mogą rozszerzyć naszą wiedzę o historii tego regionu; wzbogacić wiedzę na temat teorii kultury i jej współzależności od stosunków ekonomicznych, społecznych, etnicznych i politycznych.

Jeżeli z poczynionych tu rozważań, zasygnalizowanych kierunków poszukiwań zarysowuje się potrzeba gruntownego i obszernego opracowania tego tematu, gdzie zostałyby wyjaśnione mechanizmy tworzenia się stylów architektury ludowej na Pomorzu, studium niniejsze spełniło swoje zadanie.

BIBLIOGRAFIA

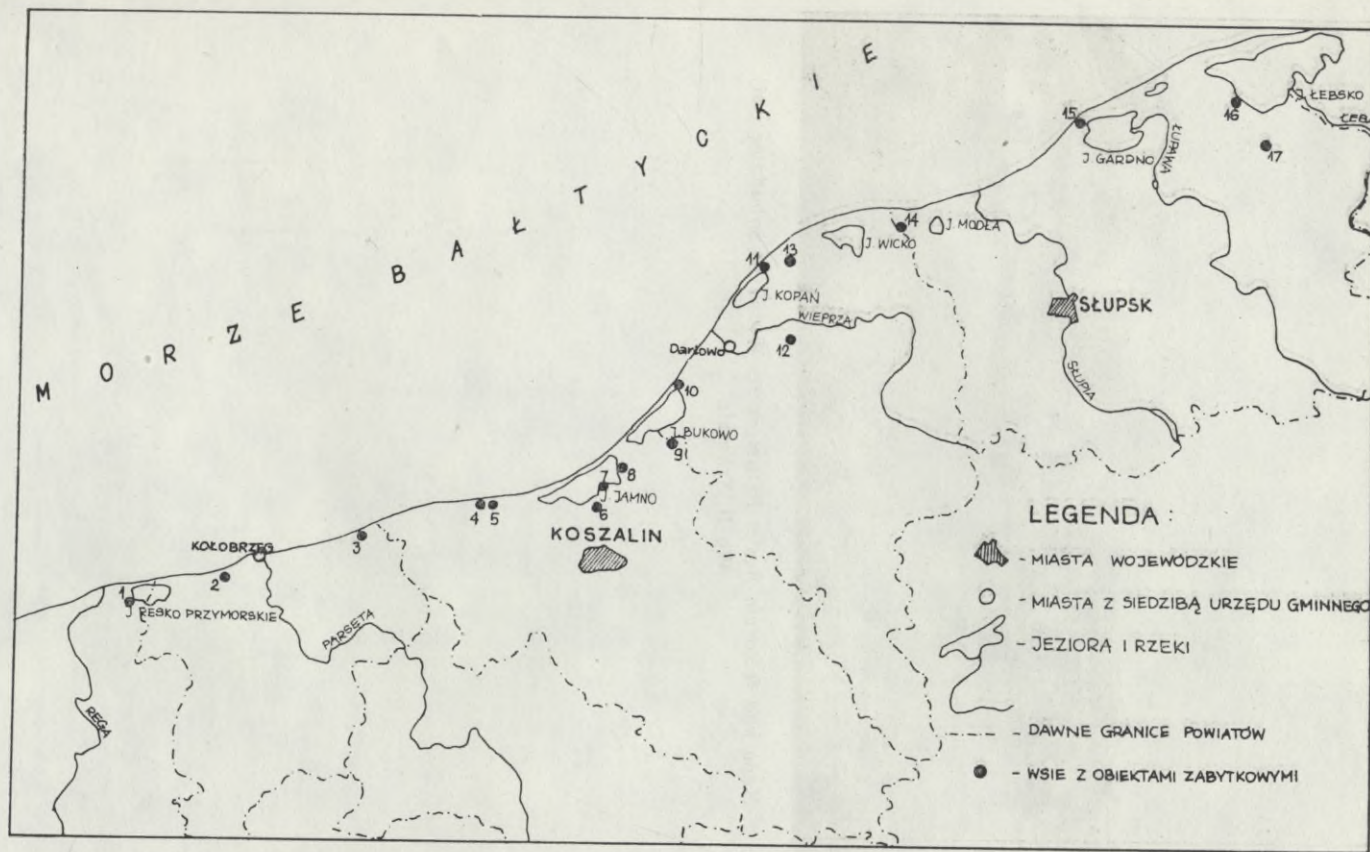
Źródła:

1. Własne badania terenowe przeprowadzone w lipcu 1971, maju 1972, listopadzie 1975 roku. Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Koszalinie, dokumentacje nr: 2014 — b. pow. koszaliński; 2037, 2039, 2040, 2042 — Dąbki, gm. Darłowo; 2046 — pas nadmorski; 2114—2128 Kluki, gm. Smołdzino; 2294 — Sarbinowo, gm. Będzino; 2296 — Krupy, gm. Darłowo; 2413 — b. pow. kołobrzeski.
2. B. Schmid, *Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten*, Atlas, Dresden 1906.
3. Zdjęcia zabytków etnograficznych w archiwum Działu Etnograficznego Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku.

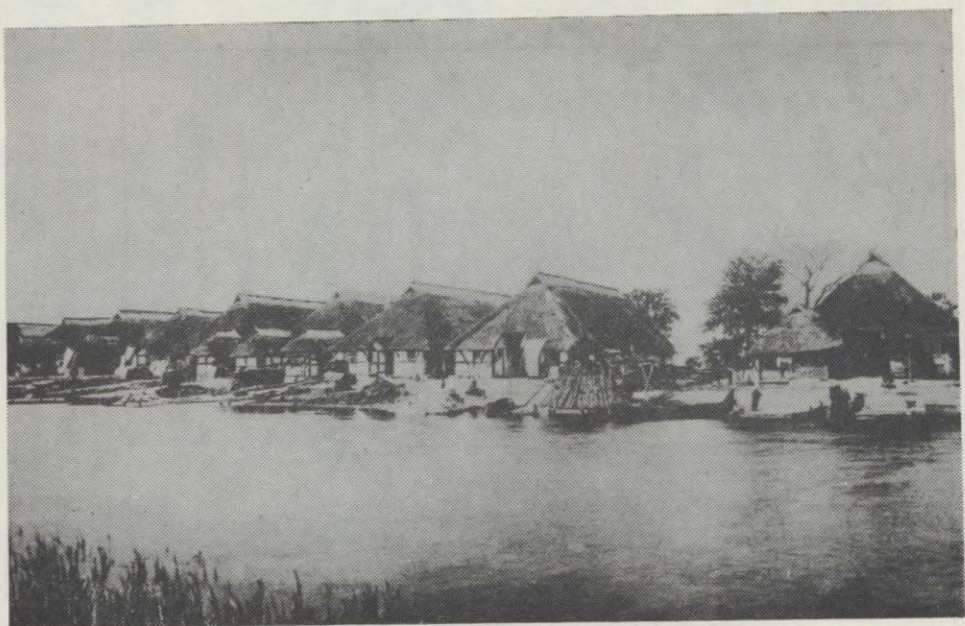
Literatura:

1. J. Burszta, *Przegląd i perspektywy badań etnograficznych na Pomorzu Zachodnim*, Lud. t. XLIX, 1965.
2. U. Dalska-Sienkiewicz, *Chałupy rybackie we wsi Dąbki* (w:) Koszalińskie Zeszyty Muzealne, t. 5, Koszalin 1975.
3. A. Dobrowolska, *Ludowe budownictwo mieszkalne Pomorza Zachodniego* (w:) Ochrona Zabytków, R. V, nr 4, 1952.
4. E. Gohrbrand, *Der volkstümliche Bau der Bauernhöfe im hinterpommerschen Küstengebiet*, (w:) Pommersche Heimat, 1933.
5. I. Gulowski, *Das Bauernhaus in der Kaschubei* (w:) Mitteilungen des Voreins für kaschubische Volkskunde, R. I, 1910.
6. F. Mamuszka i J. Stankiewicz, *Zabytki powiatu słupskiego*, Słupsk 1962.
7. W. Pessler, *Die geographische Verbreitung des altsächsischen Bauernhauses in Pommern* (w:) Globus, t. 90, 1906.
8. J. Piotrowska, *Skansen słowiński w Klukach*, Koszalin 1971.
9. M. Prüfferowa, *Muzealna zagroda słowińska — Kluki*, Koszalin 1964.
10. L. Puszet, *Studia nad polskim budownictwem ludowym*, cz. I. Chata, Kraków 1905.
11. B. Schmid, *Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten*, Dresden 1906.

12. K. Ślaski, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim w rozwoju dziejowym*, Poznań 1954.
13. B. Stelmachowska, *Budownictwo Słowińców*, Słupsk 1960.
14. H. Soja, *Ludność polska Pomorza Zachodniego w etnografii niemieckiej do 1918 roku*, (w:) *Koszalińskie Zeszyty Muzealne*, t. 4, Koszalin 1974.
15. F. Tetzner, *Die Slawen in Deutschland*, Braunschweig 1902.
16. F. Tetzner, *Die Slowinzen und Lebakaschuben*, Berlin 1899.
17. T. Wróblewski, *Etnograficzny zarys Pomorza Zachodniego*, (w:) *Pomorze Zachodnie nasza ziemia ojczysta*, Poznań 1960.
18. T. Wróblewski, *Chłopski dom w Wielkopolsce, jego rozwój i przeobrażenie*, Poznań 1961.

Ryc. 1. Mapa pasa nadmorskiego z zaznaczeniem miejscowości uwzględnionych w opracowaniu. 1 — Kępa, 2 — Grzybów, 3 — Ustronie Morskie, 4 — Sarbinów, 5 — Chłopy, 6 — Jamno, 7 — Łąbusz, 8 — Osieki Koszalińskie, 9 — Biłkowo, 10 — Dąbki, 11 — Wicie, 12 — Krupy, 13 — Rusinów, 14 — Zalesin, 15 — Rowy, 16 — Kluki, 17 — Ciemino

*Ryc. 2. Kępa nad jeziorem Resko Przymorskie. Widok na zabudowę wsi.
Wg B. Schmida*

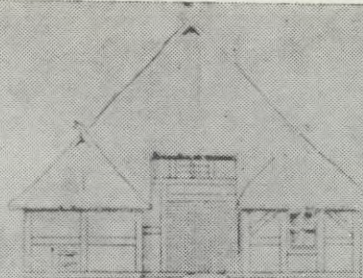

Abb. 1. Fischerhaus in Camp.
(Ohne Schornstein.)

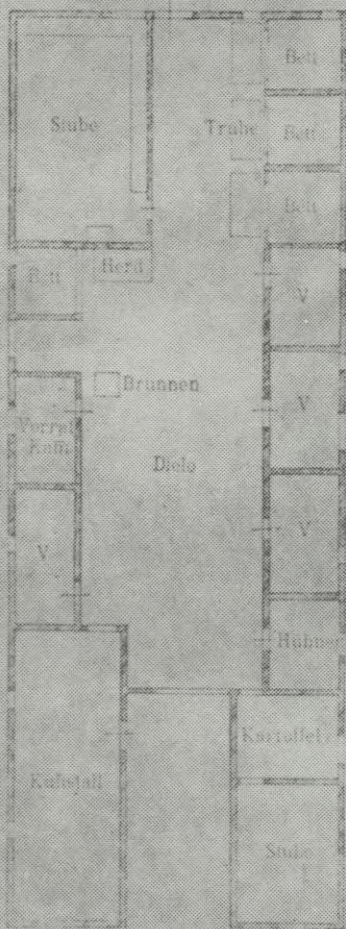
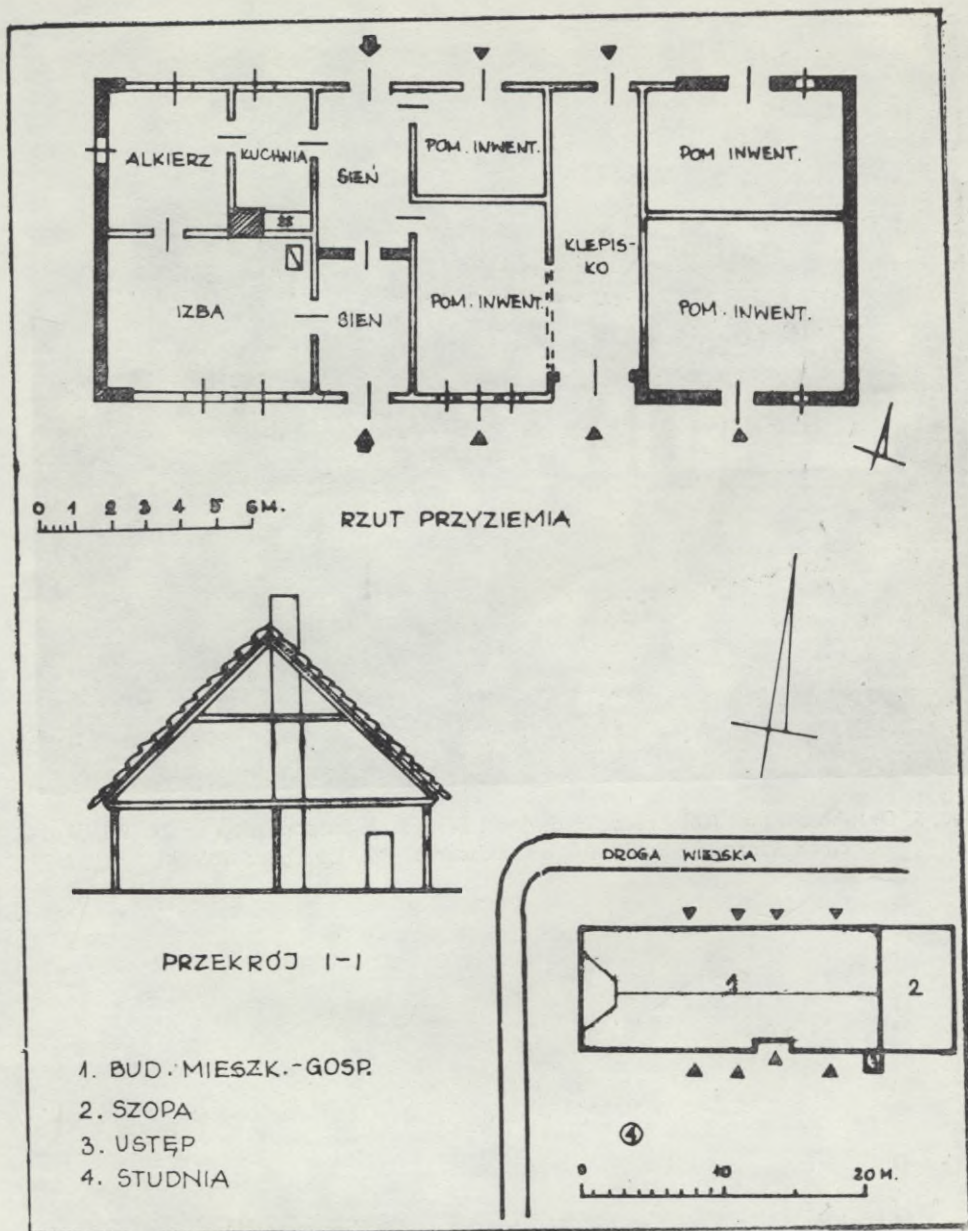

Abb. 2. Fischerhaus in Camp.

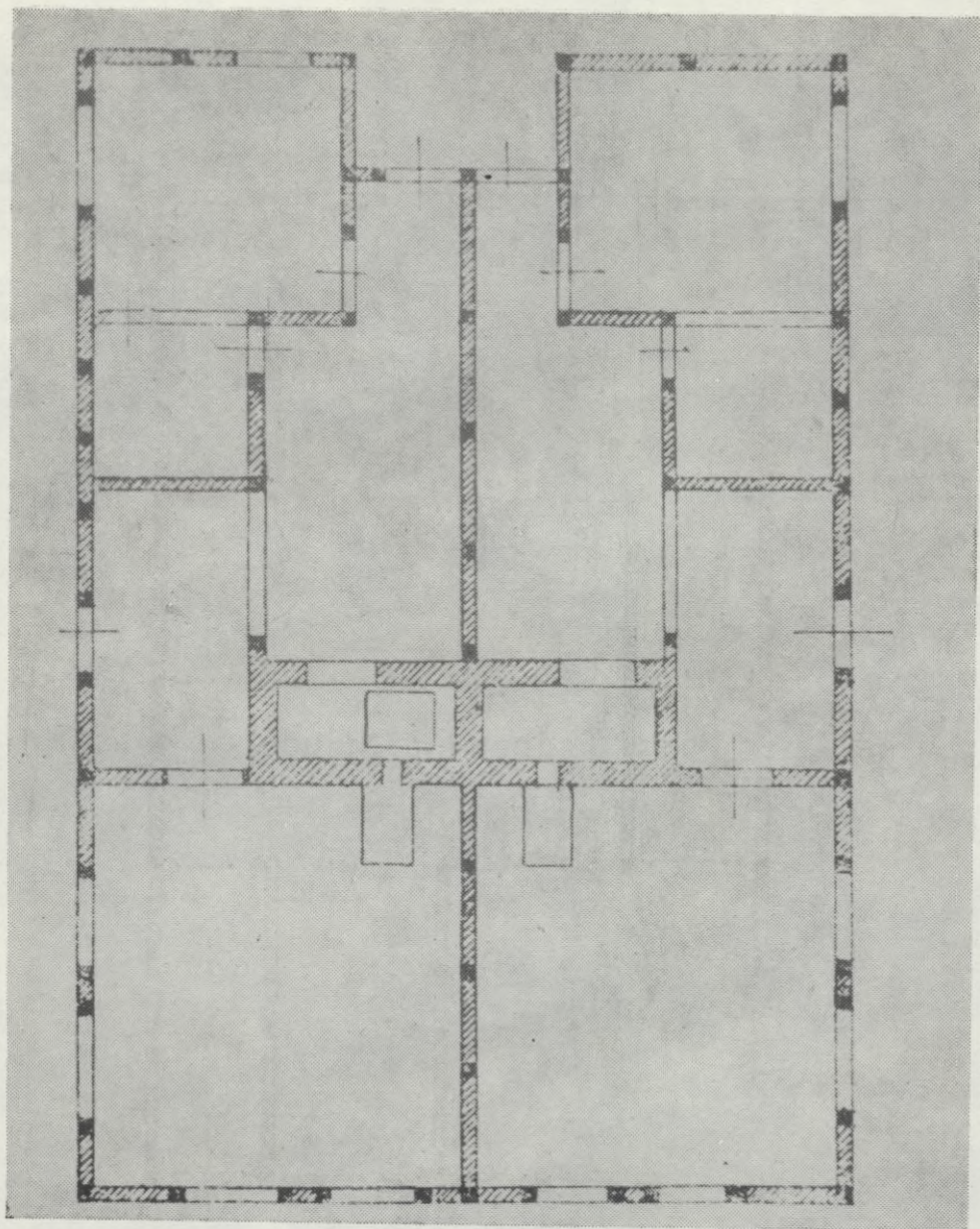
Ryc. 3. Kępa nad jeziorem Resko Przymorskie. Kurna chatupa rybacka.
Wg B. Schmida

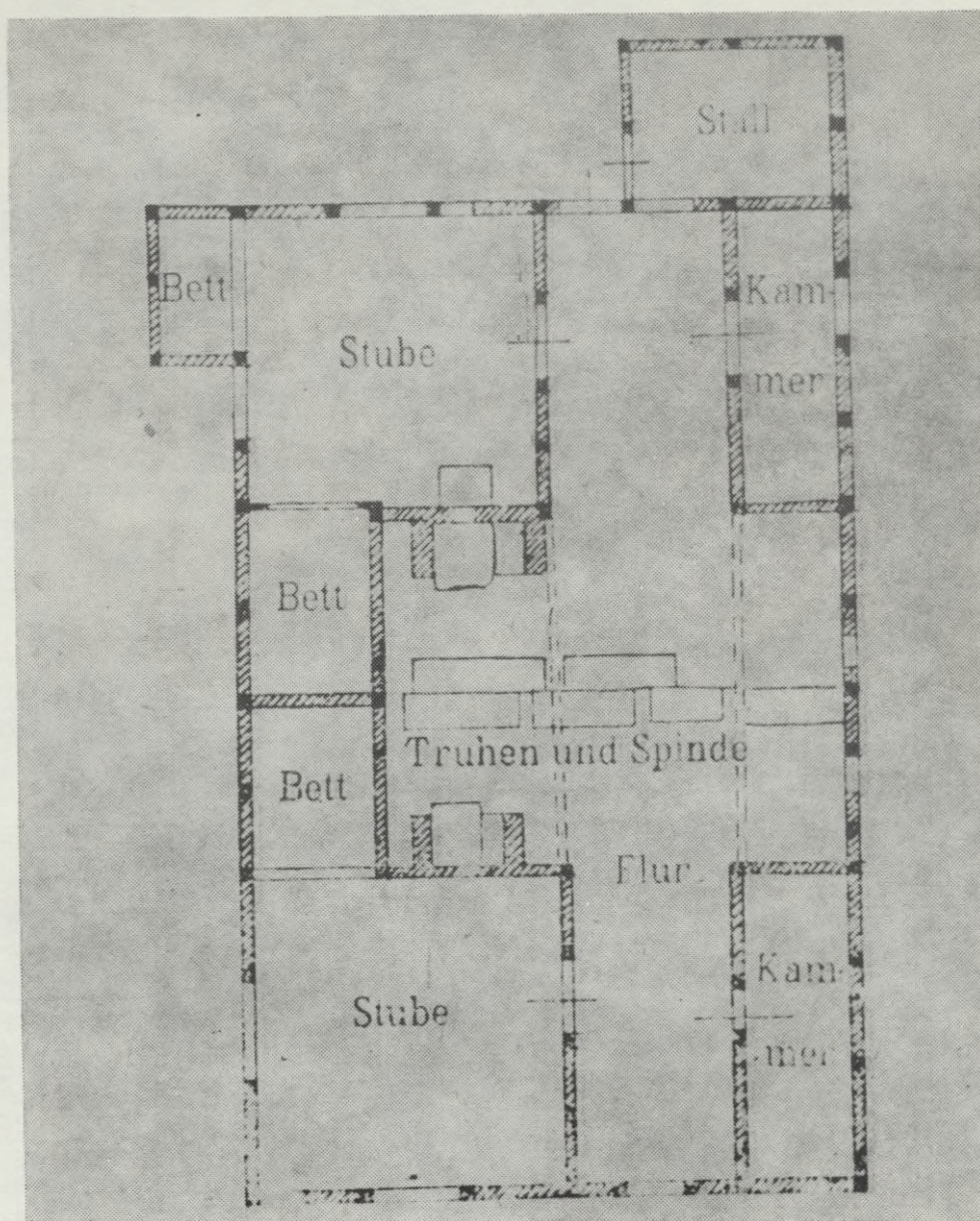
Ryc. 5. Grzybowo, gm. Kołobrzeg. Budynek mieszkalno-gospodarczy nr 28. Wł. Wojciech Szczęściwilk. Widok od podwórza. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 6. Grzybowo, gm. Kołobrzeg. Budynek mieszkalno-gospodarczy nr 28. Wł. Wojciech Szczęściwilk. Rzut przyziemia i przekrój oraz plan zagrody

Ryc. 7. Ustronie Morskie, gm. Ustronie Morskie. Dwurodzinna chatupa Holza i Martena. Wg B. Schmida

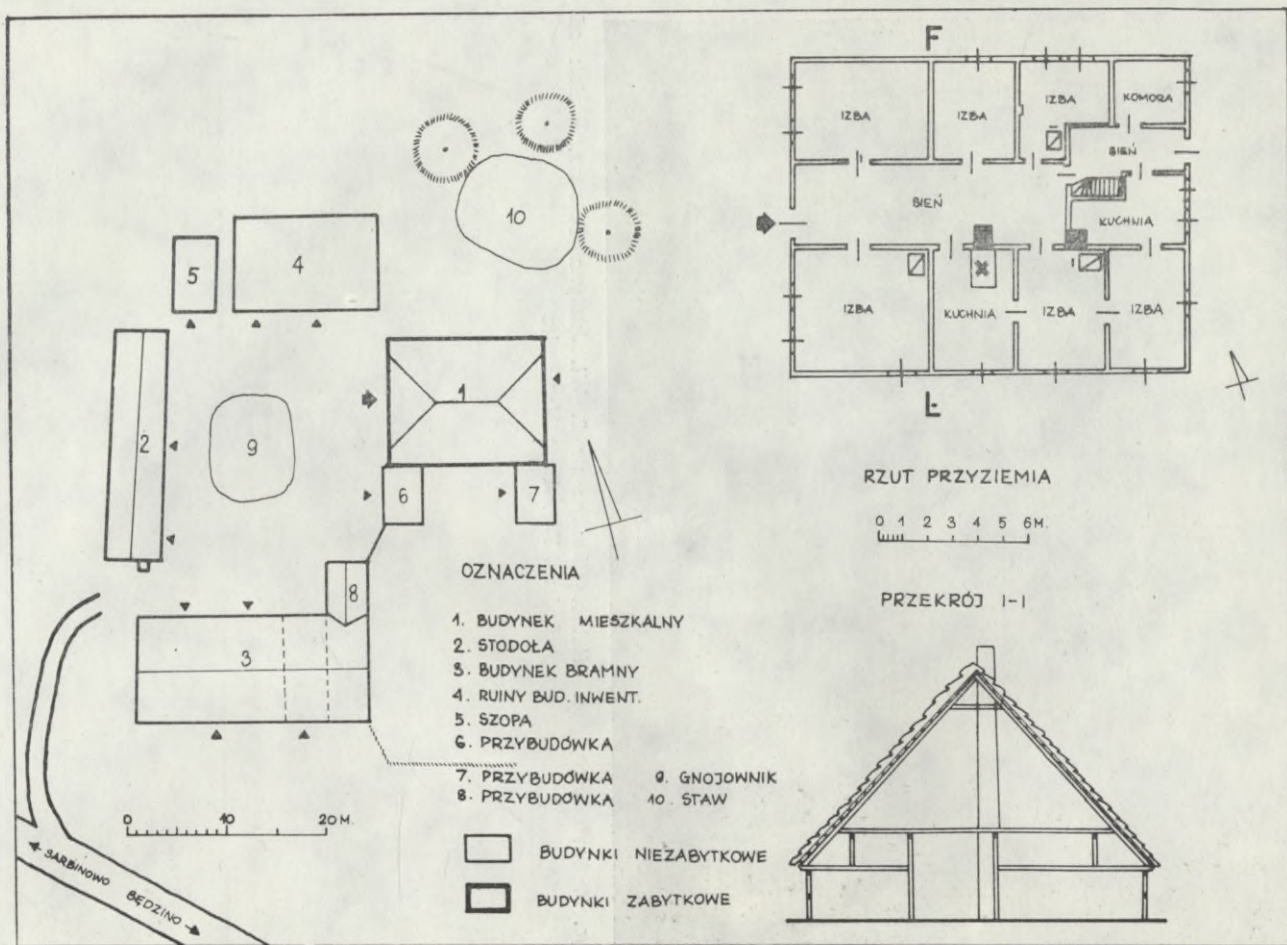

Ryc. 8. Ustronie Morskie, gm. Ustronie Morskie. Dwurodzinna chalupa Warnkego i Maassa. Wg B. Schmida

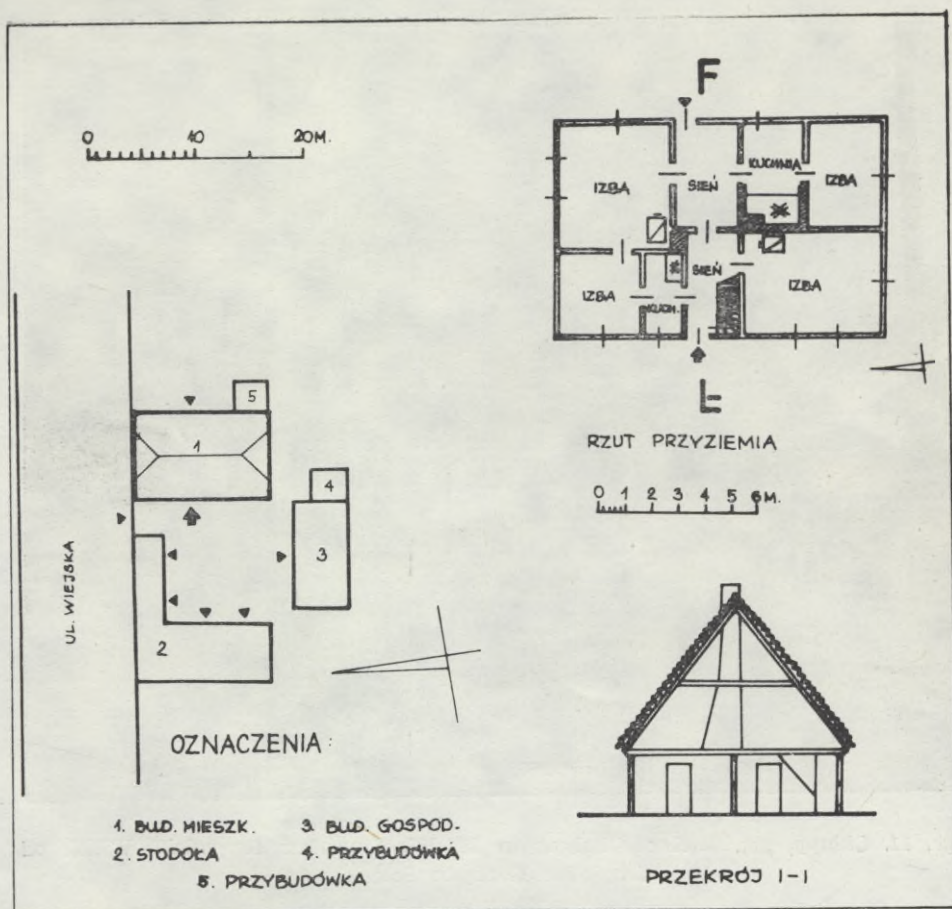
Ryc. 9. Sarbinowo, gm. Mielno. Chatupa nr 2. Wł. Justyna Telenga. Widok od podwórza. Fot. Anna Mosiewicz

Ryc. 10. Sarbinowo, gm. Mielnio. Chataupa nr 2. Wł. Justyna Telengu. Rzut przy-
ziemia i przekrój oraz plan zagrody

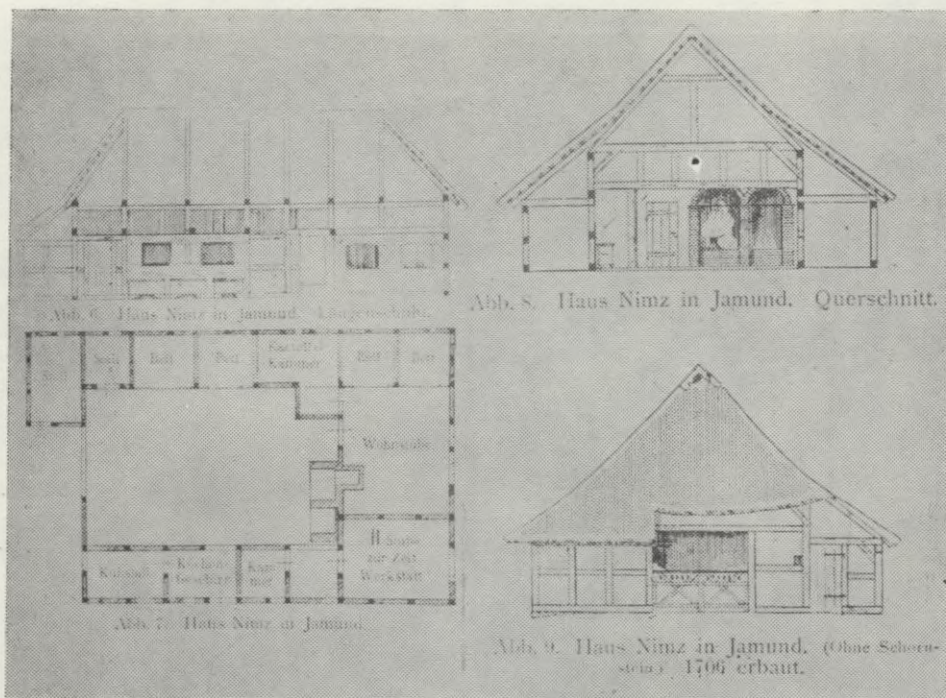

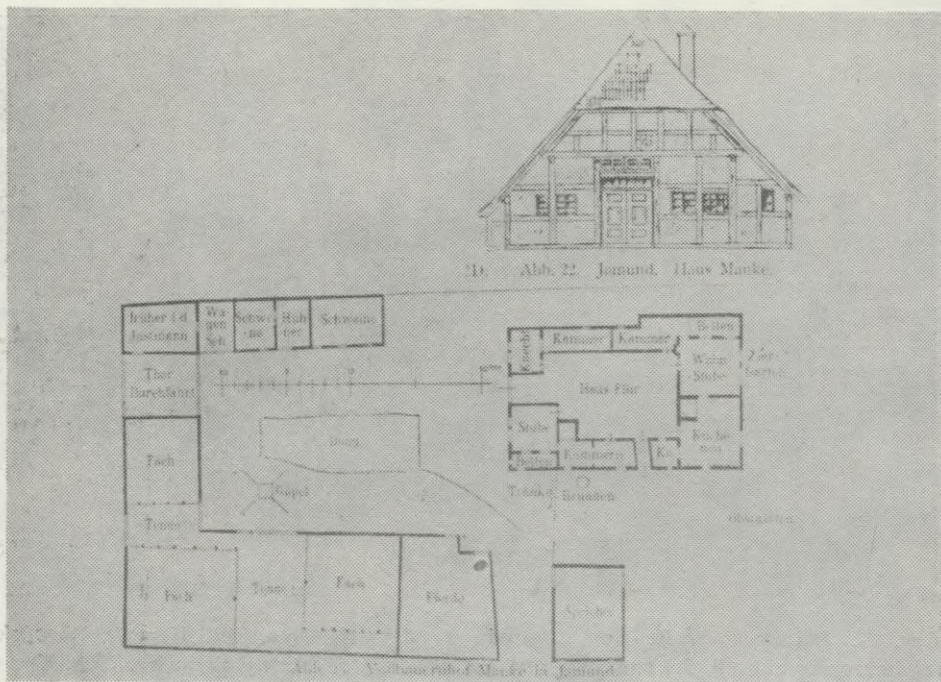
Ryc. 11. Chłopy, gm. Mielno. Chatupa nr 28. Wł. Stanisław Bargański. Widok od drogi. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 12. Chłopy, gm. Mielno. Chatupa nr 28. Wł. Stanisław Bargański. Rzut przyziemia, przekrój poprzeczny i plan zagrody

Ryc. 13. Jamno, gm. Będzino. Kurna chałupa Nimza z 1706 r. Wg B. Schmida

Ryc. 15. Jamno, gm. Będzino. Zagroda zamknięta Maukego. Wg B. Schmida

Ryc. 16. Łabusz, gm. Będzino. Zagroda nr 6, zamknięta. Wł. Henryk Piwoński i Edward Reszko. Widok na budynek bramny od strony drogi. Fot. Grzegorz Sołdecki

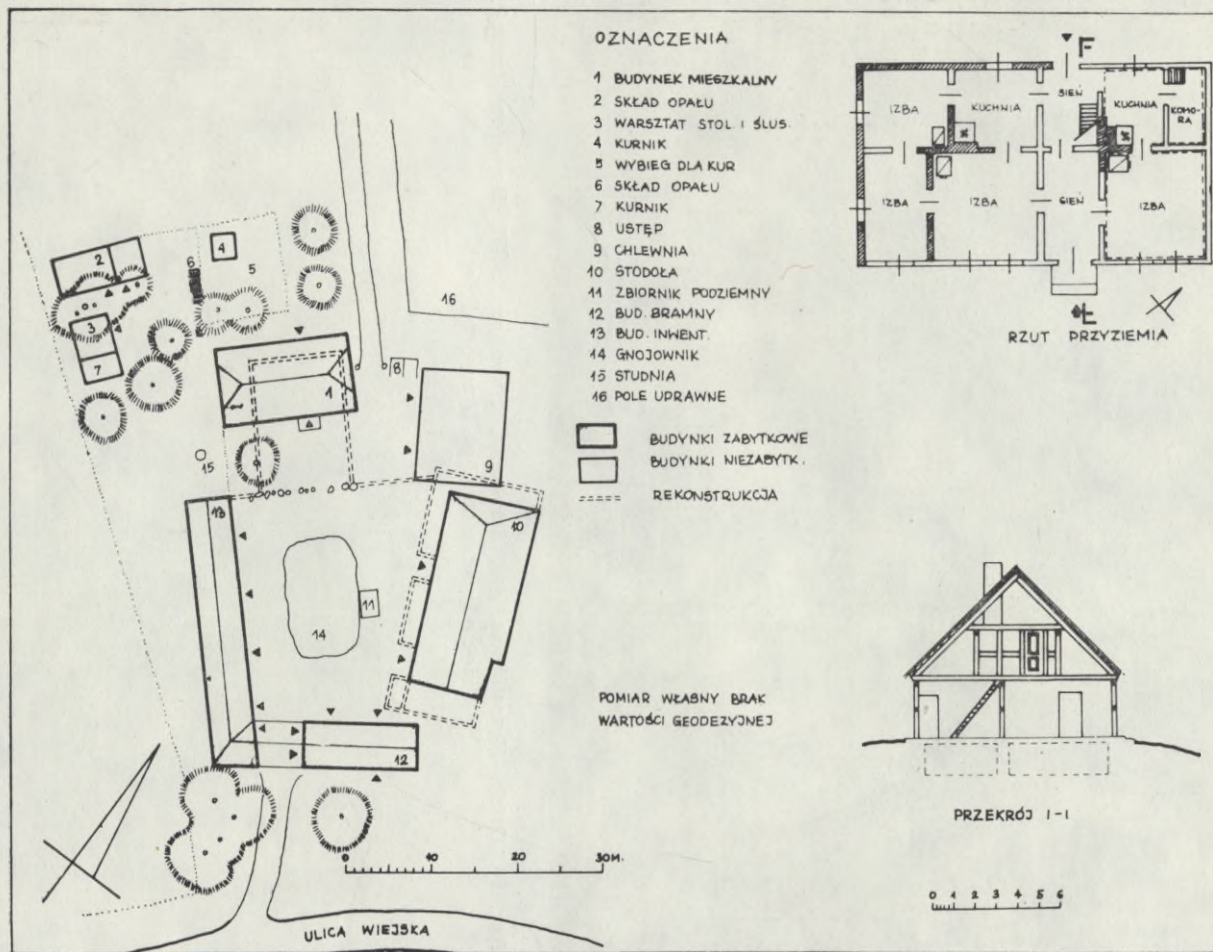

Ryc. 17. Łabusz, gm. Będzino. Zagroda nr 6, zamknięta. Wł. Henryk Piwoński i Edward Reszko. Widok na budynki gospodarcze od strony podwórza. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 18. Łabusz, gm. Będzino. Zagroda nr 6, zamknięta. Wł. Henryk Piwoński i Edward Reszko. Chałupa — widok od podwórza. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 19. Łabusz, gm. Bęczino. Zagroda nr 6, zamknięta. Wł. Henryk Piwoński i Edward Reszko. Plan zagrody oraz rzut przyziemia i przekrój chaty

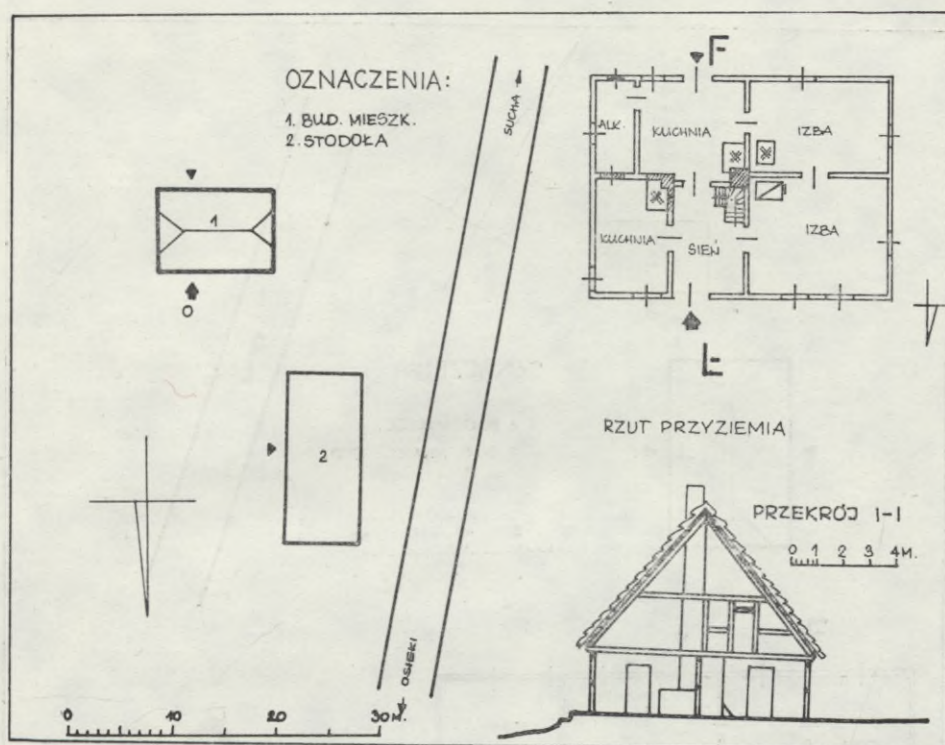

Ryc. 20. Osieki Koszalińskie, gm. Sianów. Chałupa nr 8. Wł. Bogusław Łuczak.
Widok od podwórza. Fot. Grzegorz Solecki

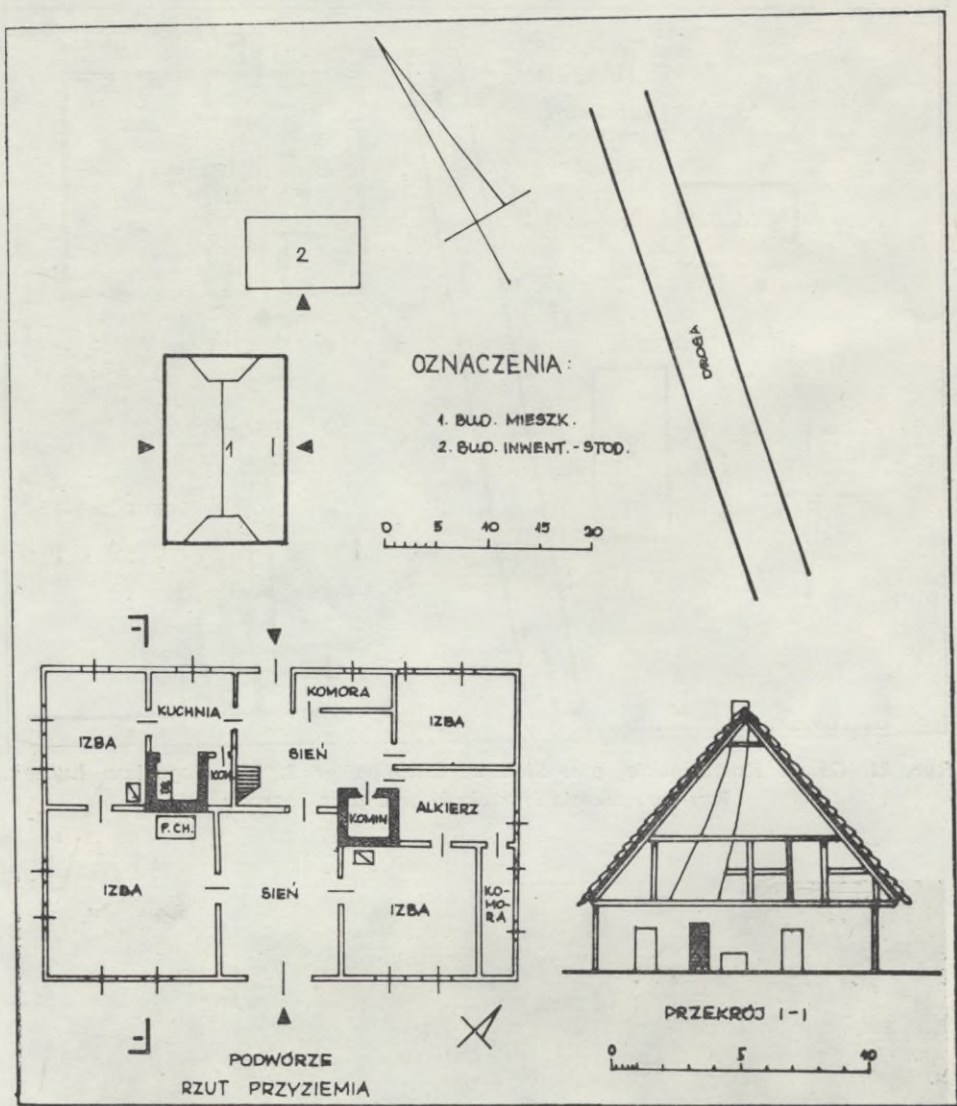
Widok od podwórza. Chałupa nr 8. Wł. Bogusław Łuczak. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 21. Osieki Koszalińskie, gm. Sianów. Chałupa nr 8. Wł. Bogusław Łuczak.
Rzut przyziemia i przekrój oraz plan zagrody

Ryc. 22. Bielkowo, gm. Sianów. Zagroda nr 33. Wł. Skarb Państwa. Chałupa —
widok od drogi. Fot. Grzegorz Solecki

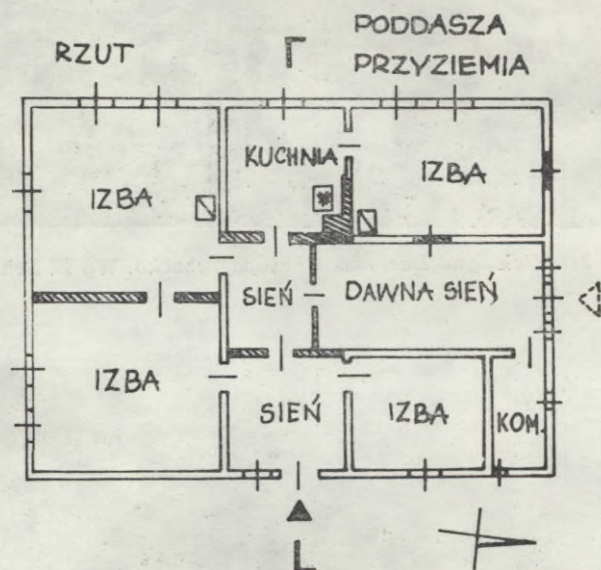
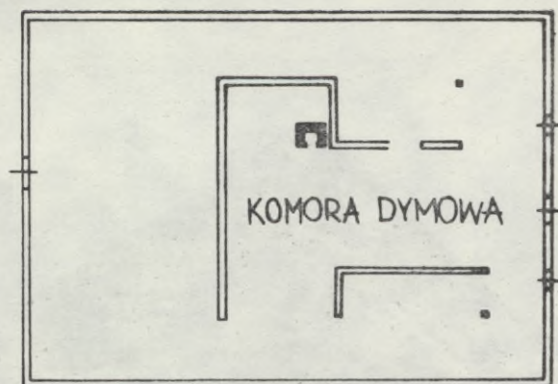
Ryc. 23. Bielkowo, gm. Sianów. Zagroda nr 33. Wł. Skarb Państwa. Plan zagrody, rzut przyziemia i przekrój chatupy

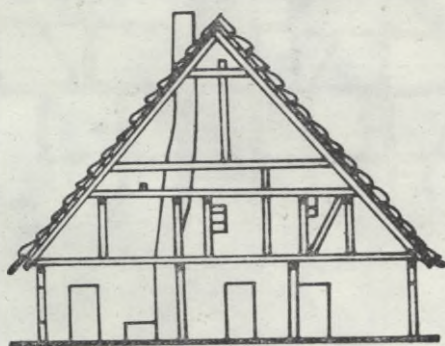
Ryc. 24. Wicie, gm. Darłowo. Chatupa rybacka. Wg B. Schmida

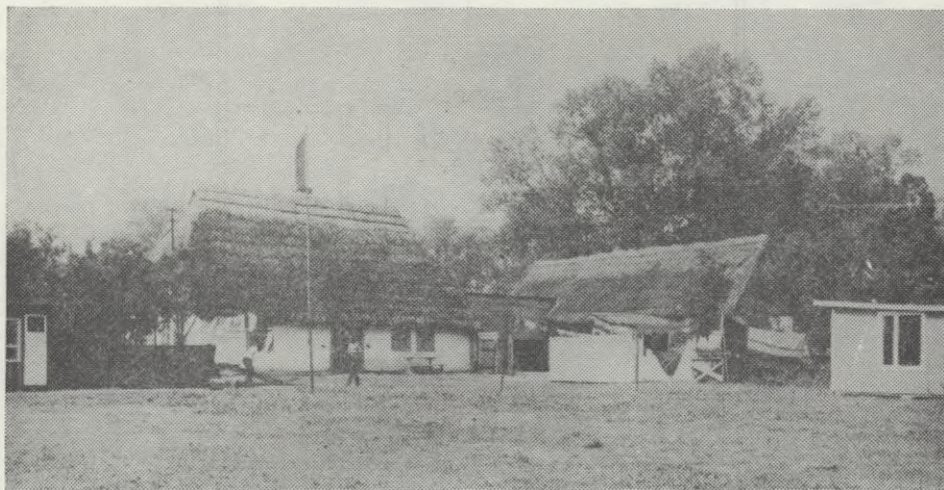
*Ryc. 25. Dąbki, gm. Darłowo. Chatupa z zagrody nr 23. Wł. Edward Szymczyk.
Widok na ścianę szczytową — dawną frontową. Fot. Grzegorz Solecki*

0 1 2 3 4 5 6 PRZEKRÓJ

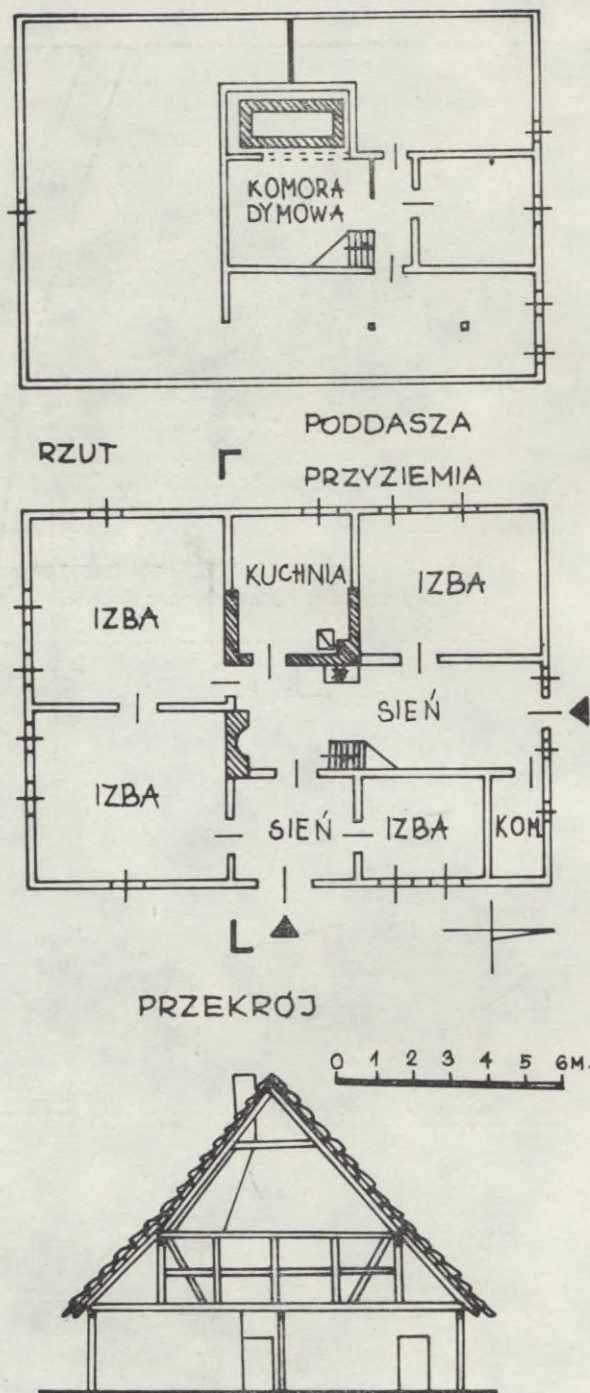
Ryc. 26. Dąbki, gm. Darłowo. Chatupa z zagrody nr 23. Wł. Edward Szymczyk.
Rzut poddasza, przyziemia i przekrój poprzeczny

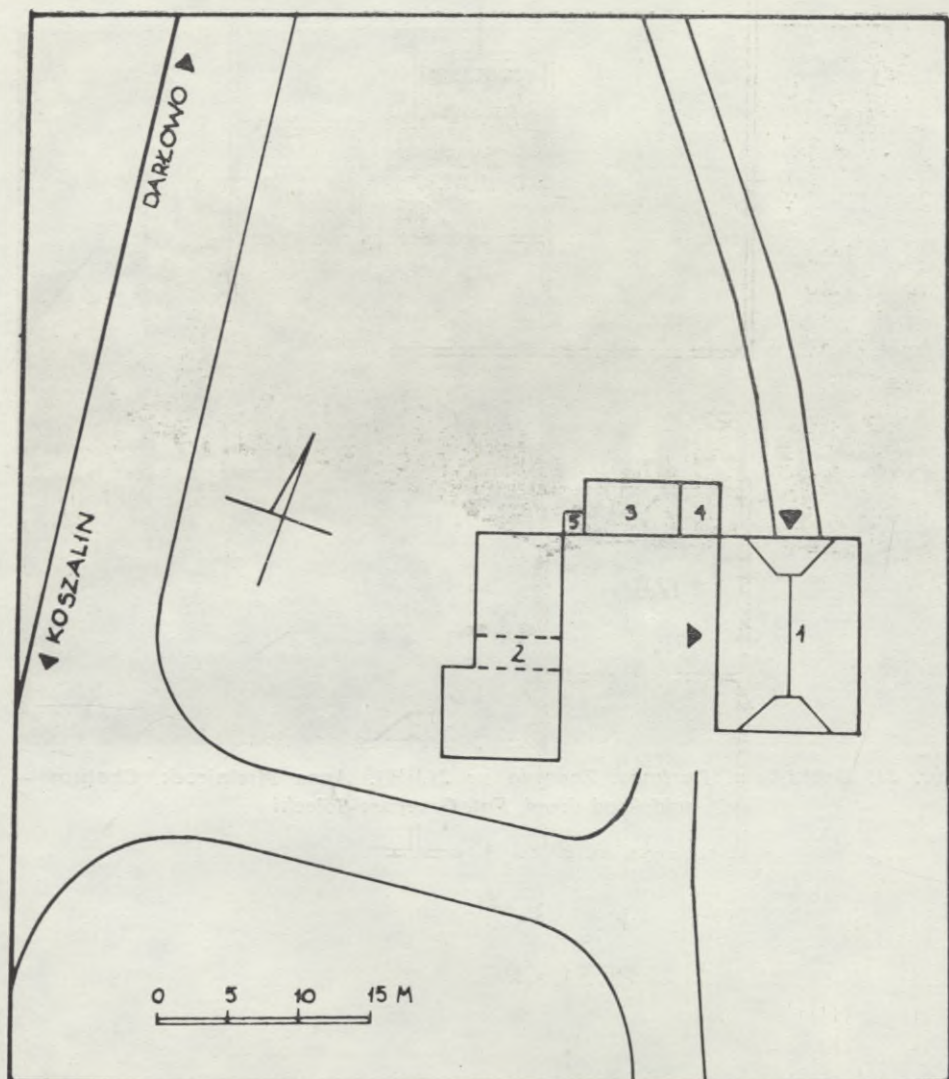
Ryc. 27. Dąbki, gm. Darłowo. Zagroda nr 18. Wł. Stanisław Lebioda. Widok ogólny od strony wjazdu. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 28. Dąbki, gm. Darłowo. Zagroda nr 18. Wł. Stanisław Lebioda. Chałupa — widok na wejście od strony szczytu. Fot. Grzegorz Solecki

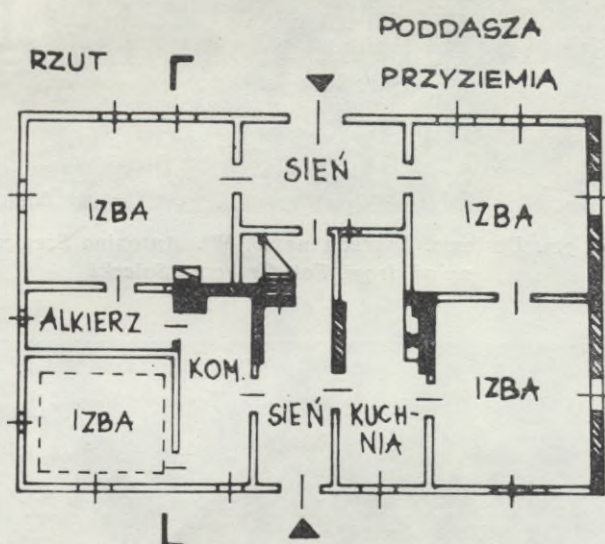
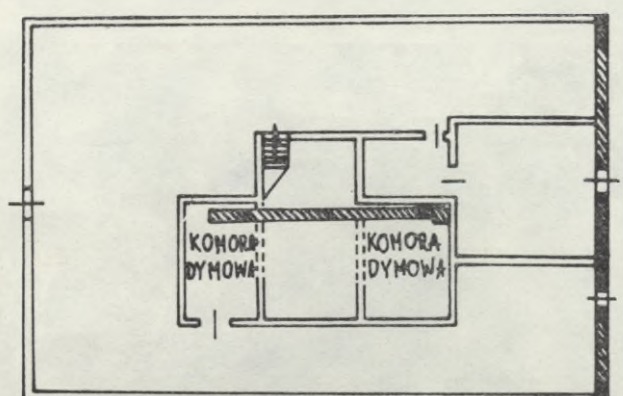
Ryc. 29. Dąbki, gm. Dariowo. Zagroda nr 18. Wł. Stanisław Lebioda. Rzut poddasza, przyziemia i przekrój poprzeczny

Ryc. 30. Dąbki, gm. Darłowo. Plan zagrody nr 22. Wł. Leokadia Szymczyk

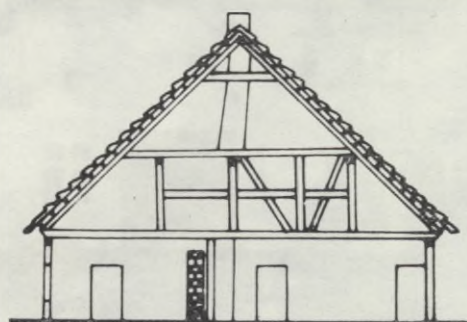

*Ryc. 31. Dąbki, gm. Darłowo. Zagroda nr 21. Wł. Anna Mielniczek. Chatupa —
widok od drogi. Fot. Grzegorz Solecki*

0 1 2 3 4 5 6 M.

PRZEKRÓJ

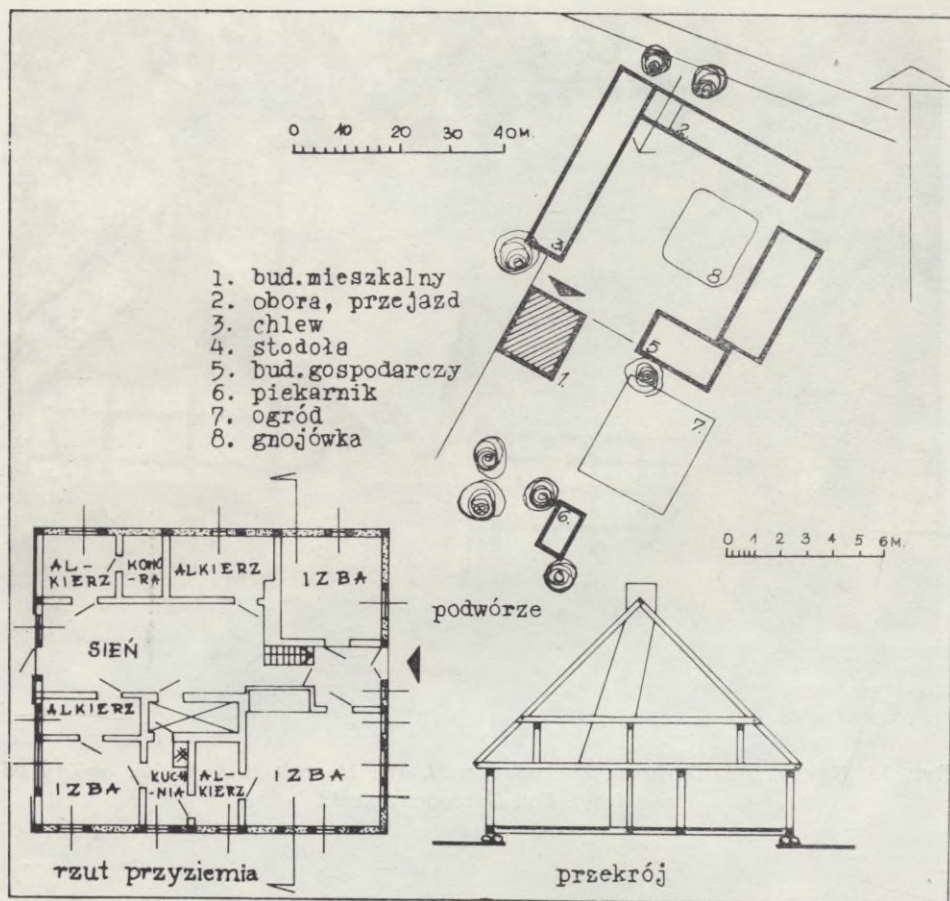
Ryc. 32. Dąbki, gm. Darłowo. Chałupa z zagrody nr 21. Wł. Anna Mielniczek. Rzut poddasza, przyziemia i przekrój poprzeczny

Ryc. 33. Krupy, gm. Darłowo. Zagroda nr 16. Wł. Antonina Szewczyk. Widok ogólny od drogi. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 34. Krupy, gm. Darłowo. Zagroda nr 16. Wł. Antonina Szewczyk. Chatupa — widok od podwórza. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 35. Krupy, gm. Darłowo. Zagroda nr 16. Wł. Antonina Szewczyk. Plan zagrody, rzut przyziemia i przekrój chałupy

Ryc. 36. Krupy, gm. Darłowo. Zagroda nr 23. Wł. Henryk Kuś. Widok ogólny od drogi. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 37. Krupy, gm. Darłowo. Zagroda nr 23. Wł. Henryk Kuś. Chatupa — widok przez bramę przejazdu. Fot. Grzegorz Solecki

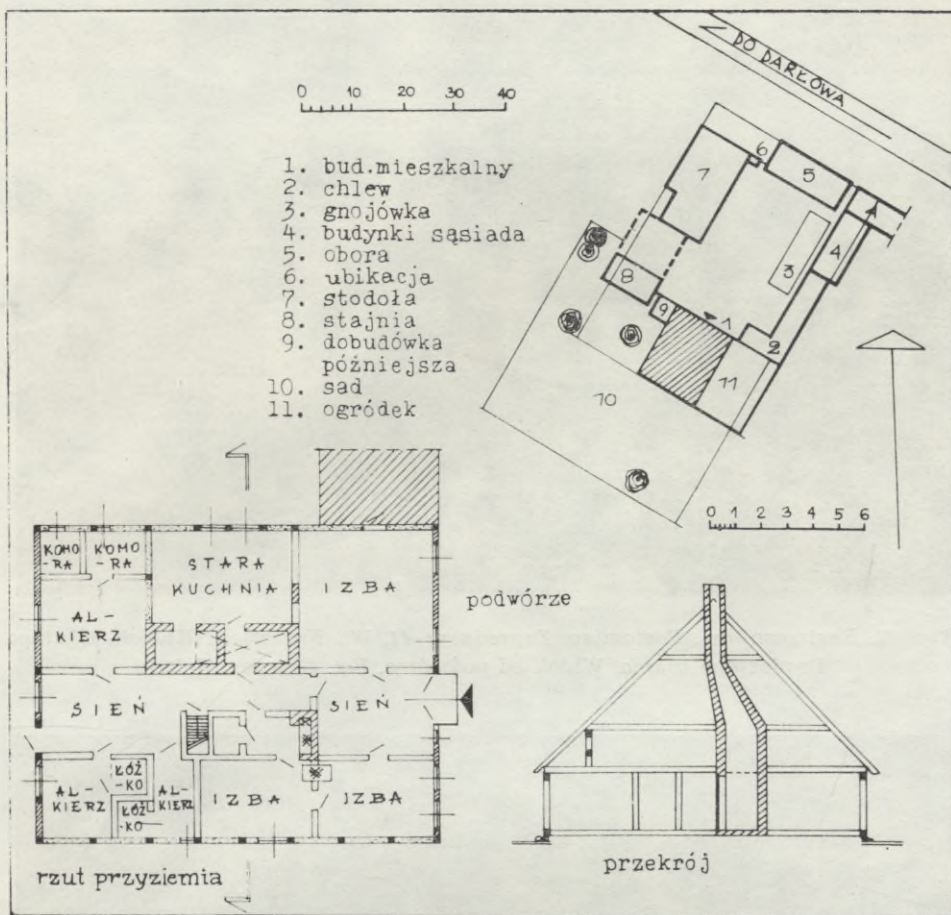
Ryc. 38. Krupy, gm. Darłowo. Zagroda nr 23. Wł. Henryk Kuś. Chatupa i budynek inwentarski. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 39. Krupy, gm. Darłowo. Zagroda nr 23. Wł. Henryk Kuś. Budynek bramny
— widok od podwórza. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 40. Krupy, gm. Darłowo. Zagroda nr 23. Wł. Henryk Kuś. Stodoła. Fot. Grzegorz Solecki

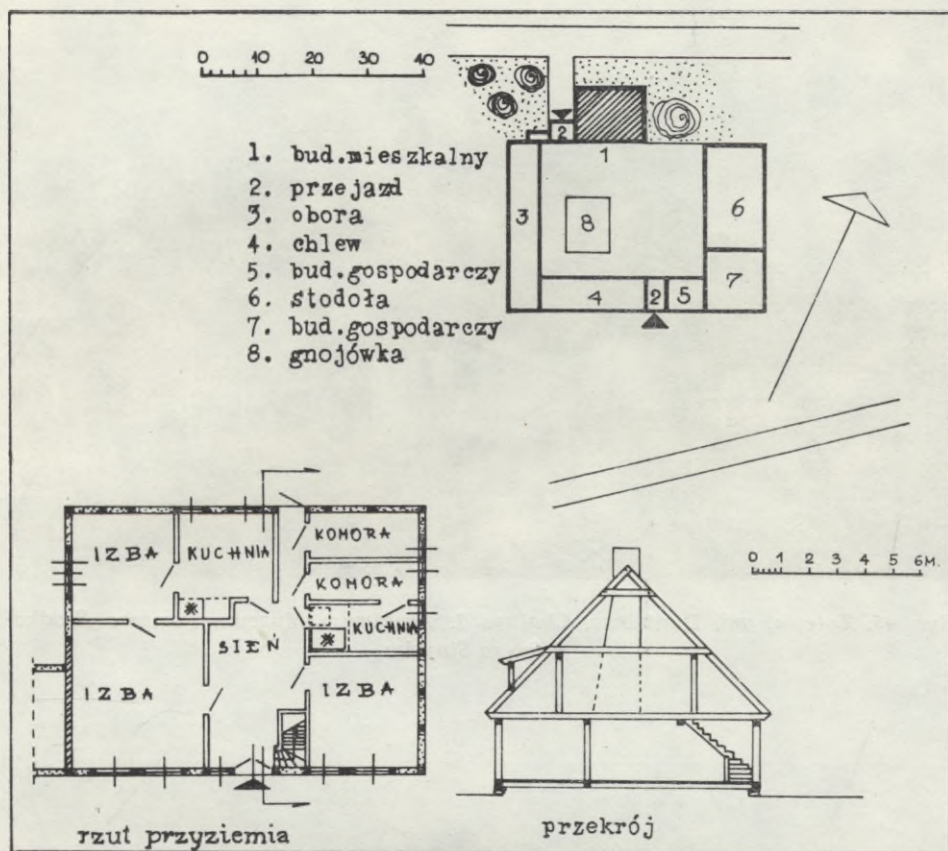
Ryc. 41. Krupy, gm. Dartowo. Zagroda nr 23. Wł. Henryk Kuś. Plan zagrody oraz rzut przyziemia i przekrój chatupy

Ryc. 42. Rusinowo, gm. Postomino. Zagroda nr 41. Wł. Franciszek Kubiak. Chatupa i zadaszona brama. Widok od podwórza. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 43. Rusinowo, gm. Postomino. Zagroda nr 41. Wł. Franciszek Kubiak. Budynek inwentarski. Fot. Grzegorz Solecki

Ryc. 44. Rusinowo, gm. Postomino. Zagroda nr 41. Wł. Franciszek Kubiak. Plan zagrody oraz rzut przyziemia i przekrój poprzeczny chatupy

Ryc. 45. Zalesin, gm. Duninowo. Chatupa I. Archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku

Ryc. 46. Zalesin, gm. Duninowo. Chatupa I. Archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku

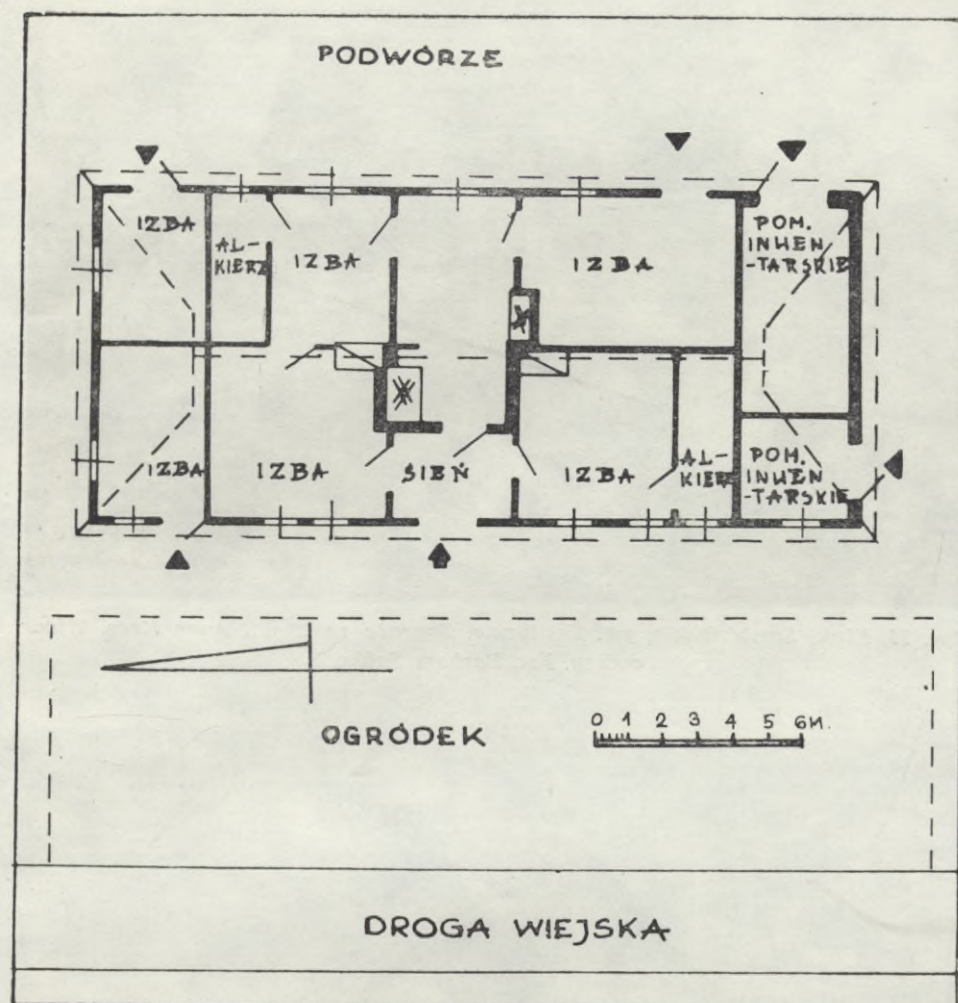
Ryc. 47. Zalesin, gm. Duninowo. Chatupa II. Archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku

Ryc. 48. Zalesin, gm. Duninowo. Chatupa III. Archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku

*Ryc. 49. Rowy, gm. Objazda. Chałupa nr 17, słowińska. Wł. Kazimierz Piotrowski.
Widok od drogi. Fot. Grzegorz Solecki*

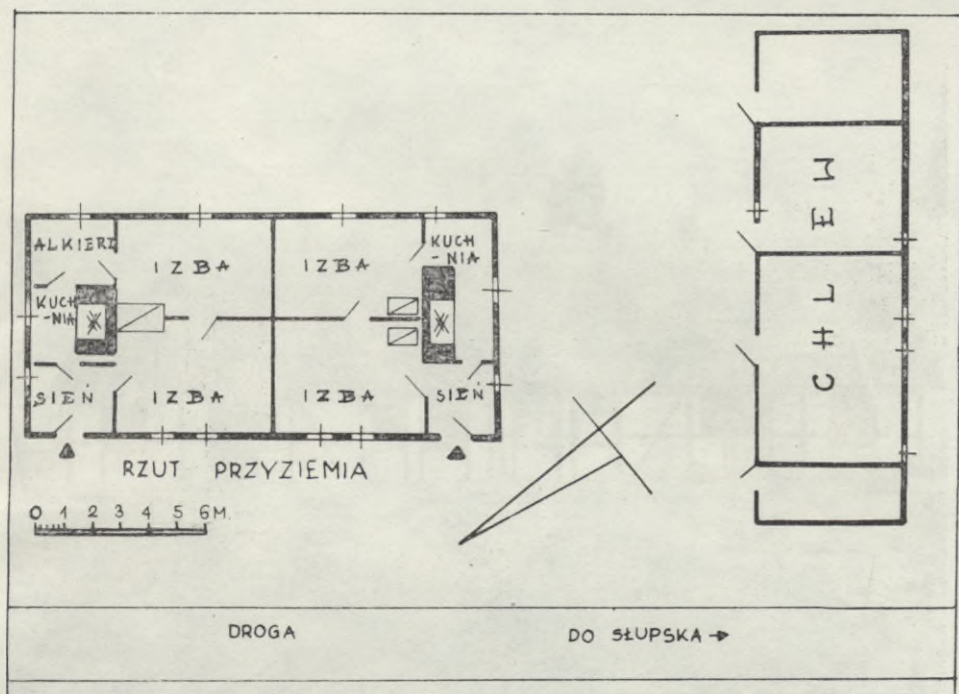
Ryc. 50. Rowy, gm. Objazda. Chałupa nr 17, słowińska. Wł. Kazimierz Piotrowski.
Rzut przyziemia

Ryc. 51. Kluki Smółdzińskie, gm. Smółdzino. Zagroda nr 2. Wł. Anna Kecz. Widok ogólny. Fot. Barbara Sańko

Ryc. 52. Kluki Smółdzińskie, gm. Smółdzino. Zagroda nr 2. Wł. Anna Kecz. Chałupa dwurodzinna — widok od podwórza. Fot. Barbara Sańko

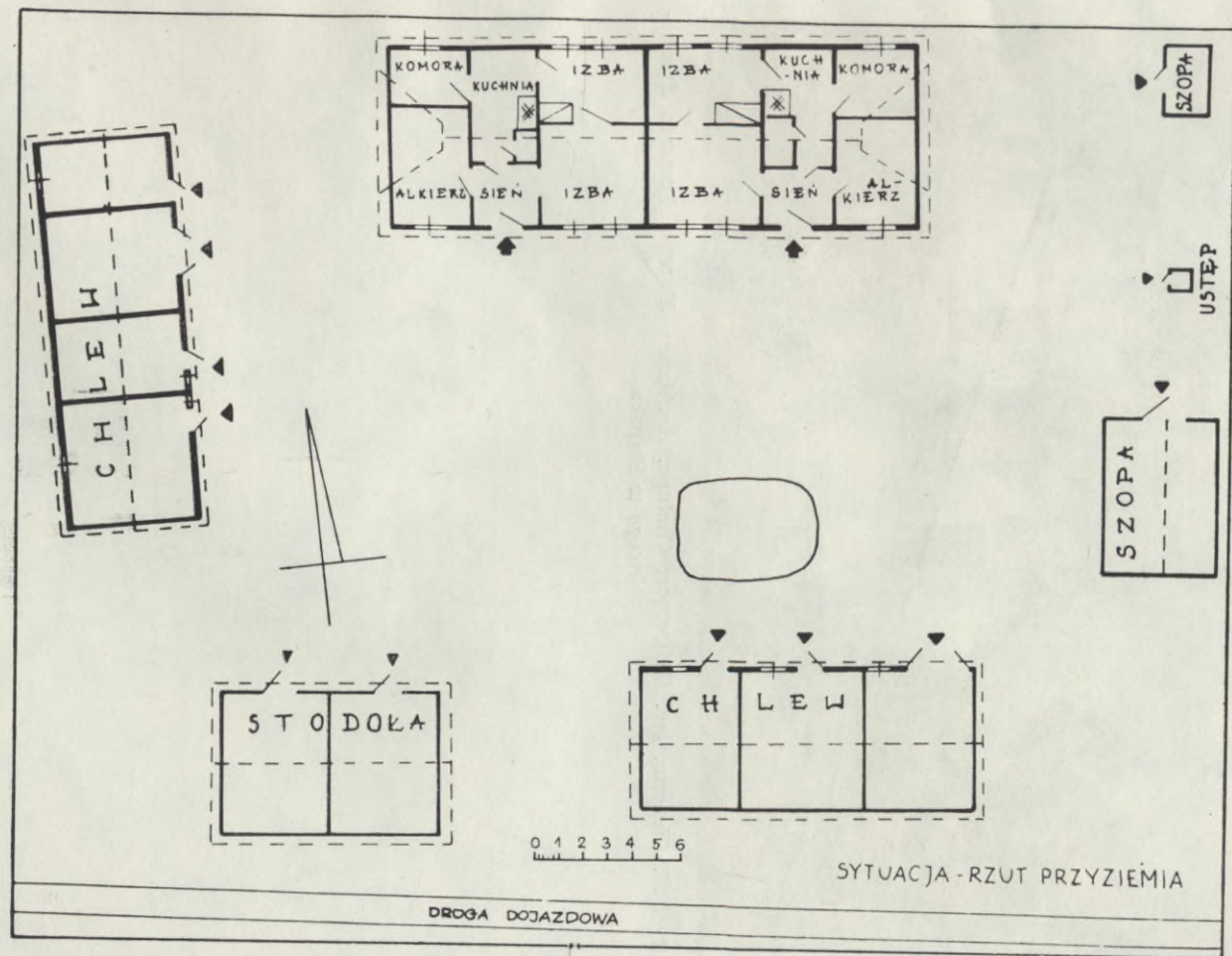
Ryc. 53. Kluki Smołdzińskie, gm. Smołdzino. Zagroda nr 2. Wł. Anna Kecz. Plan zagrody i rzut przyziemia chałupy

Ryc. 54. Kluki Żeleskie, gm. Smołdzino. Zagroda nr 5. Wł. Skarb Państwa. Widok ogólny. Fot. Barbara Sańko

Ryc. 55. Kluki Żeleskie, gm. Smołdzino. Zagroda nr 5. Wł. Skarb Państwa. Chałupa — widok od podwórza. Fot. Barbara Sańko

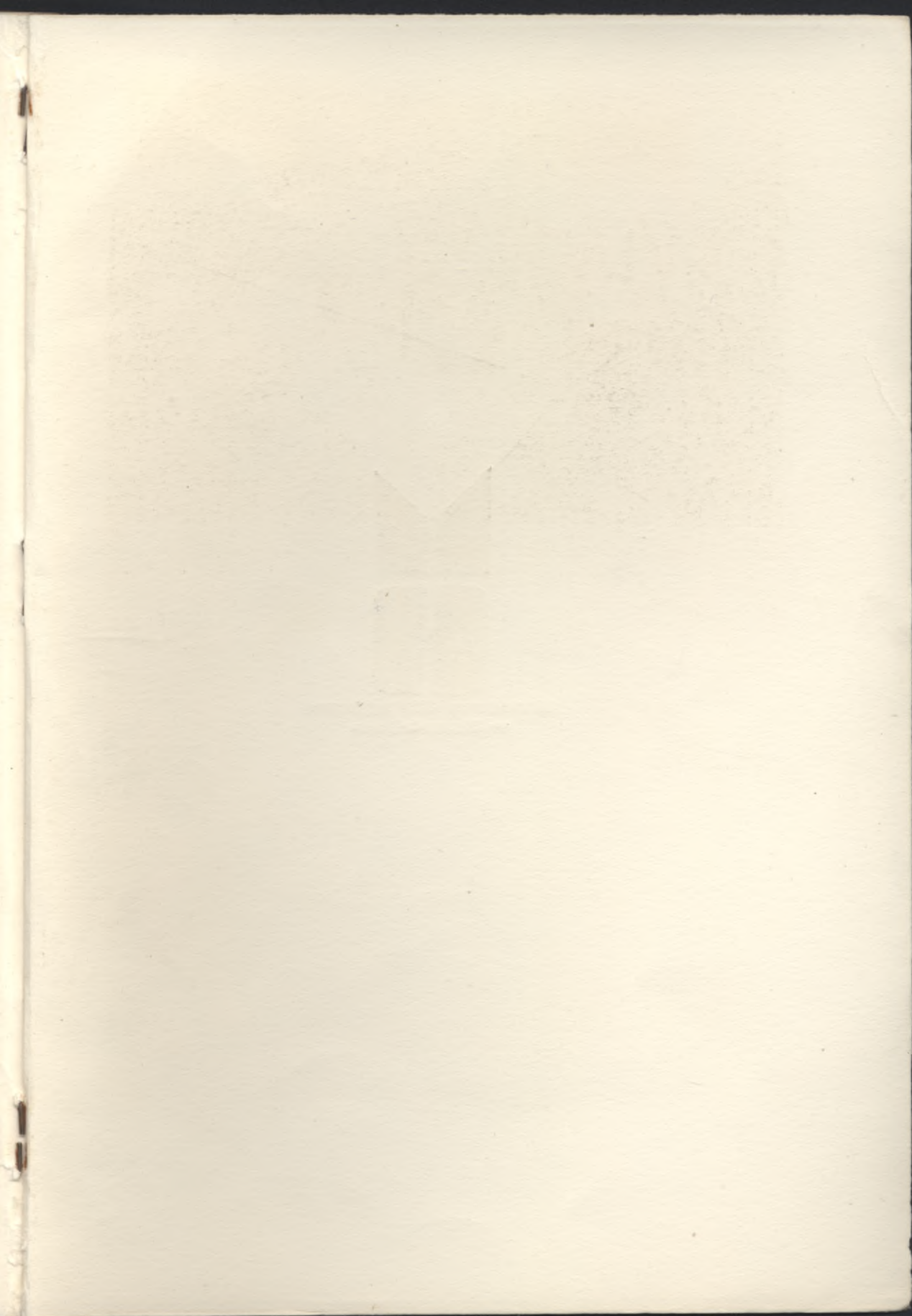

Ryc. 56. Kluki Zeleskie, gm. Smołdzino, Zagroda, nr 5. Wł. Skarb Państwa. Plan zagrody

Ryc. 57. Ciemino, gm. Główny. Chatupa. Archiwum Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku

Wzrost: 1,70 m. Ciężar ciała: 70 kg. Ciężar serca: 300 g. Ciężar płuc: 400 g. Ciężar wątroby: 150 g. Ciężar nerek: 100 g. Ciężar pęcherzyka żółciowego: 50 g. Ciężar pęcherzyka moczowego: 50 g. Ciężar prostaty: 50 g. Ciężar jądra: 50 g. Ciężar przysadki: 50 g. Ciężar nadnerczy: 50 g. Ciężar tarczycy: 50 g. Ciężar gruczołu krokowego: 50 g. Ciężar gruczołu sutkowego: 50 g. Ciężar gruczołu łojowego: 50 g. Ciężar gruczołu ślinowego: 50 g. Ciężar gruczołu trzustkowego: 50 g. Ciężar gruczołu krokowego: 50 g. Ciężar gruczołu sutkowego: 50 g. Ciężar gruczołu łojowego: 50 g. Ciężar gruczołu ślinowego: 50 g. Ciężar gruczołu trzustkowego: 50 g.

**Muzeum Okręgowe
w Koszalinie**